А. ҐЕОКУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Може найважнішим з наших завдань, як національної спільноти, було, е і буде: пізнавати себе.

Події 1917 р. заскочили нас. Заскочили також тому, що справа пізнавання себе стояла слабо. Не хочу цим сказати, що наша наука не працювала. Вона працювала, зважаючи на умовини бездержавносте і на ті рямки, які тодішня наука ставила собі, дуже наполегливо і досить плідно*). Але здобутки тієї науки були надто мало знані серед ширшого загалу. Причиною цього була, перш за все, чужа школа, що подавала речі, які відносяться до пізнавання нас, або викривлено, або й зовсім не подавала.

Пригадується Шевченкове "Посланіє":

Німець каже: ви — монголи

— Монголи! Монголи!

Німець каже: ви — Слов'яни

— Слов'яни! Слов'яни!

А далі:

Коли б ви вчились так, як треба, То й мудрість би була своя.

Отже, ту "свою мудрість" — на ширшу скалю — ми почали здобувати аж тоді, коли перший, що так скажу, акт нашої історичної драми вже відбувся і наступив "антракт" еміграції — по цім боці і совєтська неволя — по тім.

*) Видатний наш історик Володимир Антонович і його школа (М. Грушевський), антрополог Федір Вовк, великий Іван Франко, як історик літератури і інші.

З'являється ряд учених, що мали зовсім інший підхід до проблем нашої Батьківщини, зовсім інші можливості до того: найбурхливіша хвиля історії проходила на їх очах і дала всім аж надто виразну лекцію.

Наше покоління узріло Батьківщину в зовсім іншім світлі. Вона виглядала зовсім інакше: інакше в періоді бездержавному, інакше — у Війні за Державність і інакше — в часі короткотривалої, справжньої державносте.

Це світло грози і бурі історії дало нам можливість іншого, ширшого і глибшого насвітлення проблем нашої історії, проблем нашої культури.

I

Слово "культура", так часто надуживане, часом зовсім стерте, походить від латинського слова, зв'язаного з поняттям обряду ("культ"). Існує і друге слово, що у деяких народів заміняє слово "культура" — це слово "цивілізація", зв'язане з латинський словом "цівітас" — місто. Ці два слова, властиво, окреслюють те саме. Під прийнятим у нас словом "культура" розуміємо все те, що створене людиною. Підкреслюємо створене, а не зроблене механічно, бо справжні культурні факти, є наслідком творчого'акту. Очевидно, що це слово, це поняття є аж надто гнучке і може мати багато, в залежності від речення, відтінків, навіть значень.

Як не фаховець, позволю собі навести простий життьовий приклад. Либонь року 1922 в польськім таборі для інтернованих, де була певна частина нашої Армії (6. дивізія ген. М. Безручка), з'явилися окремі групи з російських відділів Савінкова. В нашім бараці опинилося кілька людей, а серед них кілька бувших вищих урядовців (якийсь прокурор з

Петербургу і інші). Ці люди, дуже занедбаного вигляду, лежали сливе цілий час на брудних сінниках і навіть лежачи харчувалися з менажок. Зате цілий той час поміж їжею і спанням вони присвячували спогадам про ",блістательний" Петербург, славні ресторани і те, що і як вони там їли. Робило це все на нас враження жалісне, але і відпихаюче, якесь "антисанітарне". До цієї ж групи належав досить літній чоловік з виразною військовою поставою, бідно (як всі), але дуже охайно одягнений. Він мав з собою сина-підлітка. Робив враження старого старшини, знаного в старій Росії типу "вічного капітана". Вони з сином трималися осторонь від нас також. Коли приходила пора їжі, цей старий сотник виймав зі скриньки чистий рушник — о, диво! — вишиваний, розстеляв його на якімсь стільчику, син ставив на нім менажку з юшкою, вони хрестились, виймали ложки і повагом їли. Ці — батько й син (яких національність — після обсервації їх способу харчування — була для нас ясна), творили разючий контраст з "петербуржцями", неголеними, розкуйовдженими, забрудненими, з їх масними анекдотами й смакуваннями і з їх безнадійним занепадом, що нагадував героїв Достоєвського.

І коли я згадую — на тлі таборового вбожества і безнадії, на тлі петербурзьких "бувших людей" — отих "малоросів", батька й сина, я кажу собі: то була — культура. То було те, що створилося на нашій землі протягом століть і тисячоліть, всоталося в кров і жили, і чого жадні скити, половці, гуни, татари і навіть москалі — не всилі були знищити.

Ми є свідками і, почасти, учасниками страшних подій, коли наш національний організм всіма способами і засобами нищать, калічать, що більше — намагаються винатурити, вийняти з нього його духовий зміст і вкласти, натомість, цілком інший. Ворогові ходить про витереблення того, що Шевченко називав в людині "образ Божий". І ми бачили і бачимо колосальний внутрішній спротив нашого національного організму, велетенську потенціяльну силу в нім, що змушує — мимо всіх обставин — виймати, фігурально кажучи, отой рушник і перехреститися перед тим, як їсти навіть невольницьку юшку.

Відомий німецький історіософ Освальд Шпенґлер, автор голосної в свій час (початок 20-х років) праці "Унтерґанґ дес Абендляндес", гостро розрізняє поняття "культури" (з ЇЇ невідмінним складником духової творчости) від секундарного поняття "цивілізації" (з її механічною репродукцією вже роблених, а не "творених" речей). Не в словах, розуміється, справа: уживаючи слова "сівілізасйон", французи, напр., розуміють те саме, що німці і Шпенґлер під словом "культура"*).

Але мусимо нині ствердити, щонайменше, дві великі істини:

1) Чи ми маємо на думці "культуру", чи "цивілізацію", комплекс "культуро-цивілізації", як загальне правило, є єдиний-неподільний (парляменти існують по багатьох країнах, але лише в Англії парлямент є органічним складником англійської культури, залишаючись по інших країнах лише "ознакою цивілізованосте", нерідко скарикатуризованою).

2) Немає культури (чи, як хто воліє, "цивілізації") без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно, національного (хоч часом, але досить поверховно

*) Надзвичайно влучні думки і концепції О. Шпенглера (зокрема про культуру, як організм) треба поставити в зв'язок з думками українця з походження М. Данилевського ("Росія і Европа" 1871) знайомого Т. Шевченка, що він з ним зустрічався і дискутував (на засланні в Новопетровську). Є підстави припускати, що О. Шпенґлер був знайомий з думками М. Данилевського.

— "імперського" чи "державного", що в більшості, остаточно, є лише псевдонімом "національного").

Безнаціональної культури немає. Безнаціональною може бути, вживаючи виразу Шпенґлера, лише переймана "цивілізація", але й тоді треба пам'ятати, що і за паротягом, і навіть за рефреджірейтором тягнеться певна генетична лінія аж до "місця зродження" тих приладь.

Ми кажемо: культура Півдня, культура Півночі, культура Сходу і Заходу, культура європейська, культура французька...

Коли думаєш про нашу культуру, культуру нашої землі — передовсім, пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній переходила і як історія періодично перетинала тяглість нашої культури, як унеможливлювала їй безперервний розвиток. Тому я й назвав тему цієї розмови "геокультура". Я не зустрічав цього терміну, але думається мені, що — аналогічно до терміну "геополітика" — він буде більш на місці: наша культура не завжди була лише "національною", її напрямні її глибший і ширший зміст були часто диктовані і давані саме географічним положенням нашої Батьківщини.

Культура є також функція тривання людини на данім терені. Кочовики-номади (справжні, чи лише в переносним значенні) культури творити неспроможні: треба мата тривалий контакт з даним географічним положенням, коли ж той контакт тратиться, про жадну тяглість людської творчости вже не можна говорити.

Географі бо (клімат, краєвид) ще тісніше і ще органічніше зв'язана з культурою, аніж політика. Політика є функцією організованости влади, функцією її сили, і тому політичні кордони держав є величиною "змінною", в той час, як культура — є величина

більш або менш "стала" і її кордони, особливо на нашій Батьківщині, є, в певнім сенсі, непорушні, "незру-шимі". Правда, це не перешкодило нашій культурі променювати на дуже великім радіюсі...

Є у Шевченка річ, що він назвав її містерією. Це — "Великий Льох". Не знаю, який задум був у нього, яка думка корениться в самім наголовку цієї речі. Але самий образ "Великого Льоху" (він, до речі, є в однім з сонетів Зерова), на мою думку, є символом саме культури нашої землі. В світлі сучасної археології тубільне населення нашої землі налічує яких 4 тисячі літ безперервного на ній існування (щонайменше

від но-вокам'яної доби — т. зв. неоліту). Таке є мірило культури нашої Батьківщини.

II

Звернімось до мапи Батьківщини. Ми бачимо на ній три виразні смуги: ліс — на півночі, лісо-степ (приблизно на широті Київщини) і степ, одне з дуже типових явищ нашої географії, що тягнеться до нашого моря, яке становить природно-географічну підставу нашої Батьківщини..

Лісова смуга нашої Батьківщини найбільш заховала тяглість культурно-історичного життя (напр., Чернігівщина) тому, що для кочовика-номада з його отарами і "кібітками" ліс становив значну перешкоду. Меншою перешкодою для кочовика була смуга лісостепова і тому історик і археолог натрапляє в цій смузі на певні зміни в культурнім її обличчі, перерви в тяг-лості культурного процесу.

Врешті, йде смуга, що відогравала таку величезну ролю в найбурхливіших і найтраґічніших добах нашої історії, смуга, що її, наприклад, Вячеслав Липинський уважав (в її націо-психічних наслідках) найбільшим прокляттям нашої землі, аж до недавньої "махнівщи-

Ю ни" включно ("дух степу"). Степова смуга становила відвічний "коридор", відвічний географічний "протяг" в нашім історичнім "помешканні". Через той "коридор" проходили періодичні хвилі кочових навал, що їх Азія викидала з своїх нетрів. "Коридор" цей — понадто — відтинав нашу Батьківщину від її природної підстави

— моря.

Всі ці три геокультурні смуги нашої Батьківщини перетинає один з найстарших на землі водних шляхів

— Дніпро.

Цей шлях — "путь із варяг у греки", як зве його наш старий Літопис, з одного боку перерізав нашу Батьківщину на Право— і Лівобережну Україну. А цей розподіл потягав за собою знані політично-державні наслідки, такі наявні вже, наприклад, за панування Ярослава Мудрого, коли то цей син Володимира Великого, у висліді драматичної боротьби за київський трон, віддав був Лівобережжя тьмуторокан-ському князеві Мстиславові Сміливому ("іже заріза Редедю перед полки Касожськими", як говорить про нього "Слово о Полку"). З другого боку, Дніпровський водний шлях зв'язував варязьку "браму" Київської Держави — Новгород з тим світом, що відо-грав таку істотну ролю в розвитку пілости нашої культури: маю на думці середземноморський культурний круг античної Еллади.

Це ствердження ніколи не зайво підкреслювати ще і ще раз, бо цей факт являється в історії і в змісті нашої культури найбільш важливим і, певно, найбільш в наслідках своїх рішальним та судьбоносним для нації.

Наша бо земля протягом довгих століть належала до антично-грецького кругу, до кругу античної культури Еллади — родовища пізнішої культури і Риму, і Европейського Заходу. В цей факт варто вдумуватися частіше і глибше. Наша земля, отже, знаходилася в крузі великої, в своїм універсалізмі, неперевершено'!, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якого частини, варіянту, витворилася геть пізніше західня культура, вся західня культура, вся західня цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою. До цього кругу не належала тоді ані Середня, ані Західня Европа, ані сусідні нам — від Заходу і, тим більш, від Півночі — народи. Ми були північною окраїною, північним сегментом цього культурного кругу, що його так розширив герой популярної в нашім середньовіччі повісти — Александер Македонський. І так небезпечно розтягнув був той круг на південь і далеко на схід...

Факт приналежности землі нашої Батьківщини до цього кругу, факт довговікового перебування наших пращурів в нім (від УПІ-го ст. до Хр.) дав, мусів дати, величезні наслідки, які жили, живуть і житимуть в нас,

в нашій підсвідомості, в нашому організмі, крові і жилах, навіть в "інервації" (як казав покійний В. Антонович, до.речі — медик, як і історик з освіти).

Нагадаю усталені історичні факти. Починаючи від VIII в. до Хр. античні греки закладають на нашім чорноморськім побережжі, переважно при дельтах річок — Дністра (Тірас — по-грецьки), Богу (Гіппанїс), Дніпра (Борістен), Дону (Танаїс) — ряд торговельних пунктів-факторій, що розростаються в міста, деякі в досить великі. Це Тіра при гирлі Дністра (тепер Акерман), це славнозвісна іонійська Ольбія при гирлі Богу (коло Миколаєва). Це відомий вже з нашої історії дорійський Херсонес (Корсунь) в Криму біля теперішнього Симферополю. І багато інших. Але ще більш знаний — Пантикапейон (при Озівськім побережжі, тепер Керч, колись Корчев), що розвинувся пізніш найбуйніше і в середині I ст. до Христа став столицею Понтійської держави Мітридата Великого

— переможця скитів і грізного, хоч і поконаного пізніш, суперника Риму. Навіть назва нашого княжого Тьмутороканя якось фонетично в'яжеться з попередньою грецькою назвою цієї місцевости "Таматарха".

Про ці колонії-міста і про їх доокільні місцевості маємо свідоцтва античних грецьких вчених-географів, істориків, поетів. Особливо живі і зворушливі є описи Ольбії, що квітла багатством і культурою, що пишалася знанням Гомера і Платона, що жила духом античної філософії (свідоцтво письменника Діона Хризостома). Великий грецький історик Геродот відвідав Ольбію всередині V ст. до Христа особисто і серед своїх праць присвятив цілий том (IV) саме нашій Батьківщині, що її греки називали тоді Гіпербореєю (ц. т. "Запівніччю"). В періоді античної грецької колонізації наша земля грала ролю такого ж постачателя збіжжя для тодішнього світу Еллади, як в XIX ст.

— для Західньої Европи*).

З колоніяльних осередків при дельтах наших річок і на чорноморськім побережжі антична грецька цивілізація пішла водними шляхами на північ і, як по жилах, розходиась по цілій землі (Геродот оповідає, наприклад, про нарід "будинів", який займав терени нинішньої Полтавщини і який, судячи з Геродотових описів, мав характер народу культурно досить елліні-зованого). Є у Геродота зворушливе оповідання про двох "гіперборейських" дівчат, які, в супроводі охорони, несли вінки з пшениці аж на острів Дельос, де був славнозвісний храм Деметри (божества Матері-

*) Цікаво, що назва "Ольбія" в перекладі значить "щаслива", "благословенна", може і "урожайна", а "Пантикапея" треба б перекласти, як "всехліборобська", "всезбіжева". З цих міст греки вивозили многі тисячі тонн зерна річно. І недаром державним знаком Держави Мітридата був колос (напр., на монетах).

Землі). Слушно В. Щербаківський добачає в цім аналогію з пізнішими нашими святами обжинок або й Спаса, коли то святять плоди землі. Цей епізод (а він не міг бути вигаданий) свідчить про два важливих факти: 1) культура на нашій землі і у її мешканців — була хліборобська, осіла і традиційна, 2) зв'язок з античним світом Еллади був безсумнівним і тим більш глибоким, що ішов також по лінії релігійній, отже найінтимнішій і найістотнішій, тим більш, що такі "прощі" до грецьких святинь (як свідчить Геродот) не були випадкові. Хай не дивує нас, що тодішнє населення нашої Батьківщини називає Геродот "скитами", іменем народу іранського походження, що тоді мав владу на нашій землі, хоч Геродот і розрізняє в цій збірній, офіційній, назві "скитів-орачів" — саме тубільців і автохтонів — від скитів, що виконували адміністраційні функції і, правдоподібно, були властивими скитами.

Надто багато "влад" і "назв" зазнала наша земля протягом тисячоліть її бурхливої історії... Але назви не міняють істоти речей. А істотним було те, що існувало автохтонне населення (як свідчить археологія) і що те населення культурно належало в античних часах до світу Еллади.

HI

Коли ми пригадуємо собі головні складники античної грецької культури і :— при цім — пробуємо знайти сліди тих складників, які всякли в нашу землю і її прамешканців, то в першу чергу мусимо згадати людську особистість, правдоподібне джерело нашого пізнішого спеціяльного "індивідуалізму".

В противагу тим культурам, де в осередку їх стоїть з одного боку — автократ, а з другого — маса, без-облична і тому автократові невольничо-покірлива, де немає приватної власности (все є "государеве"), де панує своєрідний "колективізм" і "плянова господарка" (з "продподатком"), де держава є молохом, який розчавлює і поглинає індивідуальність і де її автократичний володар є, в суті речі, так само безобличний, як підвладні йому "маси" та бюрократично-полі-ційний апарат влади (старовинні Персія, Вавілон, Єгипет, імперія монголів XIII ст., Москва ХШ-ХУШ ст. і СССР XX ст.), — в осередку античної культури Еллади стояла Людина, як структурний складник Суспільства (а не аритметичний складник безструктурного механічного "колективу", що всяку індивідуальність зґвалтовує і поглинає безрешти), відтак племени і народу.

Це є найістотніша властивість культури, що досі звемо її "західньоевропейською", яка зродилася, власне, як синтеза античної культури Еллади і старовинного Риму, одуховленого християнством і витворена була в періоді т. зв. Середньовіччя, що неуки і пропагандисти часто називають його "темним". Ко; ли в тамтих культурах "держава" гіпертрофується в постать якогось містично-апокаліптичного звіра, а тотальний зверхник її обертається в постать надлюдську, чи нелюдську, бо він є завжди "богди-хан", "чінґіс-хан", "падішах", "цар царів", "атєц народов" і т. п., — то в культурі Еллади "держава" виростала, як природня потреба суспільства, як знаряддя народу, виростала "знизу", а не накидалася "згори". Таким був антично-грецький "поліс" (держава-місто), такими були західньоевропейські держави-мі-ста Середньовіччя, таким був, теоретично кажучи, за-хідньоевропейський і наш

середньовічний "февдалізм" Києва, чи Галича, та й пізніш, озброєні "магдебурзьким правом", наші міста ХУ-ХУІІ ст.

Коли в сфері цієї (назвім її досить приблизно —

"західньої") культури навіть великодержави, імперії як правило, не посягали на суспільну структуру, традиції, обряди і т. п. народів завойованих (клясичний приклад — Рим і його світова імперія), то в сфері тамтої (назвім її теж дуже приблизно — "східньої") культури "імперія", бувши результатом голого підбою, неоправданого жадним "культурним посланниц-твом", не могла стерпіти в колі своєї централістичної автократії жадної індивідуальної риси, жадної іншо-культурної ознаки, обряду, традиції, мови: "чінґісхан" (чи "атєц народов") витереблював все це дотла, як "єресь", як "ухил", як "місцевий націоналізм". "Де ступив мій кінь, там трава не росте" — казав історичний чінґісхан. І це повторювали його наступники і навіть — географічно — "західньоевропейські" наслідувачі, бо для тамтої культури (що, поза тим, має свої географічні, кліматичні і расові підстави) немає нічого страшнішого згубНшого за природню органічність життя, яка в рямках тієї своєрідної культури вміститися не може: раніш, чи пізніш вона їх розсаджує.

Саме ніщо так не було притаманне античній Елладі, як ота природня органічність життя. І топографію, і клімат, і расу, і психіку, і філософію, і релігію в античній Греції — все це можна було обняти по-вищою формулою.

Ні ассиро-вавілонські "царі царів", ні перські падишахи, ні єгипетські фараони з їх пляновими господарками і "соціялістичним будівництвом" пірамід, як рів-нож, ні піски пустинь, ні орди кочовиків, ні монотонне виття азійського шамана — не лише не імпонували б грекові, але просто залишалися б поза кругом його розуміння, як не розумів античний грек жадного релігійного фанатизму визнавців людожерних богів країн жорстокої природи, країн голоду, епідемій, по-венів, лютих морозів чи лютих спек.

Коли Еллада будувала (а вона будувала багато, і навіки), то це не був потворний пам'ятник калічених наганячами рабів, а надхненний гимн радісної своєю творчістю людської праці і людського генія — Партенон (зруйнований допіру 1687 року!). Коли Еллада творила свої міста, то не були то потворні озії Вавілону чи навіть пізнішої Олександрії, лише повні зелені і мармору, повітря і світла оселі богів, подібних до людей, що за зразок їм були боги. А коли Еллада "різьбила з мармору своїх богів", то не були то не-налтожорстокі "боги вогню" Ассирії, вавілонські "ва-али", циклопічні одоробла Азії чи обожувані песиголовці Египту, — то була глибоколюдська довершеність і краса, краса — перш за все.

IV

В світлі людяної, антропоцентричної релігійности Еллади стає зрозумілою нам генетична лінія і нашої релігійної свідомости, в якій "Христос іде за плугом", а "Марія їсти приносить". І без якої знана поема Шевченка ("Марія") обертається на блюзнірський твір, а-не найвищий вияв тієї свідомости у нашого народу. Рівно ж, чи не в старовиннім "полісі" античної Еллади треба шукати празразку історично-українського ідеалу, що виродився був геть пізніш в зловісний психічний комплекс "хутора" і "хуторянства"?

Що ж говорити про місце краси в нашій духовос-ті, в нашій творчості, в нашім побуті? Це річ настільки очевидна, щр не вимагає обговорення. Чи візьмемо наші вишивки, чи наші писанки, чи наш народній стрій, чи пісню, чи хату, чи — донедавна ще мережані ярма для волів, а ще й досі цяцьковані у гуцулів речі і приладдя — все це є просякнене характеристичним панестетизмом, якого родовід не підлягає сумніву і з огляду на його многовікову закоріненість, і з огляду на його форми, і з огляду на разючі, часом, аналогії.

У я"Кого іншого з сучасних нам народів вживається, наприкл., слово "гарний" не в значенні лише "красний", а в значенні внутрішньої якости, доброти, вартосте ("гарна людина", "гарний врожай", "гарна пшениця")? І коли пригадаємо собі антично-грецьке, властиво,

неперекладальне, поняття "калоскаґатос", що одночасно означало комплекс "красного й доброго", знову ж напотикаємо праджерело тієї властивости. Бо коли вглибимося в область нашої морально-етичної свідомости, то побачимо, що наша етика таки зовсім по-старогрецькому є органічно злита з нашою естетикою. "Негарний вчинок", або "негарне поступування" — вирази, які свідчать, що естетика і тут є ніби критерієм етики. Але наша етика, позатим, є темою надто широкою, щоб над нею тут зупинитись. Скажу лише коротко і, на жаль, без аргументації, що навіть прийняття Християнства застало у наших предків, поза всяким сумнівом, щось таке, що можна було б назвати "християнською" етикою у формально ще поганських племен нашого народу. Відограли тут свою ролю відвічна хліборобська культура плюс матріярхат, вкорінений настільки глибоку, що його прояви подибуємо і в новішім періоді, і в Козацьку добу, і, наприклад, на Гу-цульщині — навіть донині.

Не є моїм завданням шукати тут дальших аналогій і споріднень — це завдання фахівців-дослідників. Наведу лише дивні слова йогана Ґотфріда Гердера (1744-1803), великого дослідника національних культур, визначного історіософа, приятеля Ґете і учителя нашого М. Максимовича:

Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, погідна вдача народу, його музичний хист, плодюча земля — колись обудиться. Із малих племен, якими адже ж були колись греки, постане велика культурна нація. її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у широкий світ. Це написано року 1769. Кілька років пізніш зруйновано було нашу степову Спарту — Запорозьку Січ (1775). Над нашою Батьківщиною западала довга історична ніч бездержавности. Тим більш вражаючо звучать слова Гердера. Здійсниться, чи не здійсниться ця чудова візія великого ідеаліста і предтечі доби європейського романтизму та — в певнім сенсі — визвольного націоналізму нашого століття? Але треба подивляти: прозорливість і влучність думки чужинця, який з такою геніяльною інтуїцією відчув дух нашої культури.

V

Думаю, отже, що комплекс Еллади в цілокупності культурних наверствовань нашої землі являє собою надто могутній і надто глибокий поклад, щоб його значення недобачати або ним легковажити. Думаю навіть, зважаючи на всі окремі ознаки і складники, що той поклад, без більшої помилки, можна вважати за підклад нашої культури. Згадаймо хоча б своєрідний "гуманізм", чи то "Руської Правди" (де була кара за образу людської гідности), чи "Поученіє" Мономаха ("винний, чи невинний — не убивайте"!), гуманізм, що на 3-4 століття випередив західньоевропейський. Антично-грецька генеза цього гуманізму (як, зрештою, пізнішого західньоевропейського — також) не підлягає сумніву. Наш старокиївський гуманізм з'яЛ вився лише безпосередніше, власне наслідком причин чисто геокультурних, — географічної приналежности до світу Еллади.

Я полишаю на боці спробу оцінки антично-грецького складника нашої культури під кутом погляду його державнотворчої, ужитково-політичної ДОГ1ДНОСТИ Ця тема була б і начасна, і важлива. Я лише мушу ствердити, що в тім домінуючім складнику нашої культури таїлася певна очевидна однобічність. Той характеристичний панетизм і панестетизм, та людська індивідуальність в осередку світогляду, та, в певнім сенсі, обмеженість комплексу античного "полісу", врешті, лагідна душевна мирність і мудра примиреність психіки, що майже виключала момент боротьби і мілітарної бойовости, — все це, без сумніву, заважило на політичній історії античної Греції. І все це, без сумніву, відогравало ролю в наших геополітичних умовинах, в сусідстві з варварами і періодичними навалами зі Сходу й Півночі. Цей культурний складник в таких гео-політичних обставинах не лише не озброював в неуни-кальній боротьбі за існування, але, може, навіть обеззброював. Цей, з природи речі, культуроплідний, куль-туротворчий складник дуже трудно було б назвати дер-жавнотворчим.

І, власне, державнотворчим par excellence було те політичне явище, що прийшло на зміну Елладі і що звемо його Рим. Рим з його культурою,

в якої осередку був войовник і правник, а ніколи філософ, чи мис-тець, ба навіть індивідуальність в антично-грецькім сенсі. Але стопа римського легіонера ніколи не ступила глибше на землю нашої Батьківщини, поза межами бувшої держави Мітридата Понтійського на південнім сході і поза теренами Подністров'я на південнім заході, де й донині села носять назєи римського цісаря Трояна (Троянів Вал, напр.,), що про нього до речі, згадує і "Слово а Полку". Ця обставина, може, не менш важлива для нашої дальшої історії, як і комплекс Еллади в нашій культурі. Правну і устроєву неусталеність Київської Держави Середньовіччя треба б в безпосередню залежність поставити з відсутністю Риму на теренах Подніпров'я. І до цієї теми ми ще вернемося.

Ролю "Риму", який дещо зрівноважив і доповнив нашу "елліністичну" однобічність, який прищепив нам боєві, мілітантні і мілітарні психо-культурні властивості, відограли інші чинники, чинники далекі від рим-ськости, чинники, що їх можна б уважати за ерзац Риму.

Це були: готський епізод (коли брати його в нашім мірилі, бо він, все ж, тривав пару століть), це було ва-рязтво і це була геокультурно зв'язана з Елладою, а геополітично з Римом — Візантія з її Царгородом-Константинополем.

Аж до зайняття столиці Константина Великого турками року 1453 — Візантія, прийшовши на зміну античній Греції і бувши дуже своєрідною синтезою Еллади і Риму, займала попереднє місце Атен в прадавнім крузі культури, до якого належала наша земля. З упадком Цартороду культура нашої землі вже починає мати два вогнища — на сході і заході. І образ культурних та й політичних границь нашої землі вже з кола, з осередком у Києві, перетворюється на еліпсу.

Листопад, 1953

Б. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Багато пройшло культурно-політичних хвиль через нашу землю, як це ми пробували накреслити попередньо. Багато прерізних культурних струмів, струмків і потоків. Величезне значення при цім мав факт давньої приналежносте нашої землі до антично-грецького культурного круга. Але треба при цім ствердити ще одну, не менш важливу річ.

На зміну Греції, як відомо, прийшов Рим. Отже, Рим до нашої землі доходив, на окраїнах її перебував, але на нашій землі, як цілості, ніколи довше не зупинявся.

Рим і його культура були, в певнім сенсі, протилежністю грецького світу. Коли антична Греція була явищем, в першу чергу, культурним і культуротвор-чим, в питомім значенні цього слова, то культура Риму — це була культура політична, державна, військова, правнича. Коли в осередку антично-грецької культури стояла особистість, індивідуальність, то в осередку культури Риму стояла дисципліна, гієрархія, організована цілість, що обіймала всі "провінції" і знаходила для кожної індивідуальносте її структурно-будівне місце.

Рим не залишив нам ані великої літератури, ані великої філософії, ані великого, остаточно, мистецтва (поза інженерійним). Але Рим залишив величаві і вічні скарби в постаті державного будівництва, військо-вости, державної організації, а — передусім — в області права. Відомо, що й донині по всіх університетах цивілізованих країн існують катедри римського права, тієї "догми", що залишається підставою для правничої творчосте в крузі європейської (та й світової) культури.

Рим залишив нам вікопомний ідеал громадянина ("цівіс романус"), отже, і громадянина-вояка та гро-мадянина-адміністратора.

Коли згадується Рим, завжди згадується одночасно той римський консул, що під час війни засудив був на смерть власного сина лише за те, що, як запальний вояк, той зробив був самочинний напад на ворога. Мимо успішносте того нападу і приведених полонених, син пішов — з

наказу батька — на страту, бо переступив закон, зламав наказ, порушив дисципліну. В понятті Риму то був злочин найголовніший. "Дура леке, сед лекс" (твердий закон, але закон) — це було основою правосвідомосте римлянина і осередком римських чеснот.

Цей образ старого консула, цей епізод зі страчен-ням сина (як він нагадує Тараса Бульбу у Гоголя!) — це символ Риму, це властивий образ римської культури. Там, де був Рим, де найдовше ступила нога його легіонера, там назавжди залишалась школа дисципліни, школа громадянського обов'язку, школа виховування мужів, школа держави.

Про Рим у нас залишилися тільки згадки і сліди. На Поділлі є місточко Троянів Вал. Про "віки Трояні" згадує "Слово о Полку". Цьому видатному римському цісареві (53-117 по Хр.), що його так цікавили наші землі, найбільше пощастило в пам'яті нашого народу. На південнім сході нашої Батьківщини провадив Рим затяжну війну (в I ст. до Хр.), з найцікавішою постаттю нашої протоісторії — Мітридатом Понтійським (Великим), в певнім часі небезпечним суперником Риму. Є легенда, що нещасливий у війні з Мітридатом римський консул Лукулл (славний своїм "мистецтвом їжі") власне тоді вивіз з України вишневе дерево, і воно ніби й досі росте в Римі. Відомо також, що на терени теперішньої Молдавії (колись Дакія) римська імперія засилала своїх злочинців, м. ін. поета Овідія Назона (43 до 17 по Хр.). З тих часів узяла собі назву значно пізніша Румунія ("Романія").

**

Треба б тут пригадати антів.

М. Грушевський, якого велетенський доробок на полі нашої історіографії ніколи не зайво підкреслювати, уважав антів за безпосередніх предків нашого народу. Назву цю, як назву народу, що замешкував нашу землю, зустрічаємо у візантійсько-римських джерелах, але згадує її також і Готський літописець.

Справді, коли читаємо характеристику цього народу (напр., у візантійця Маврикія VI ст.) то, поза всяким сумнівом, ми, сказати б, пізнаємо самих себе Отже: громадоправство, емоціональність, брак авторитарної влади, головний (і єдиний) бог — бог грому (пізніший Перун?), жертви — волами (хліборобська осіла культура!), люди рослі тілом, "ні чорняві, ні біляві", волелюбні, гостинність майже культова, жінки чесні "понад міру" (смерть чоловіка вважають за власну), полонених згодом пускають. Але: нетривкі, віроломні в договорах, "коли порізняться між собою, вже не погодяться ніколи". Не приймають спільного рішення, бо "кожен має свою думку". Багато князів.

Інше візантійське джерело (Прокопій) згадує, що анти року 537 боронили Рим від ґотів. Значить, були вже вояками. Чи не наслідок це готських впливів (Ш-ІУ ст.) і чи не були ґоти — в цім відношенні — першими нашими "варягами"? Та ще й в зв'язку з першою, без сумніву, монгольською з походження навалою, відомою під назвою гунів. Отже, мілітарний пер-вень хліборобські племена, що заселяли нашу землю, тоді вже посідали, але державницького, як видно з свідоцтв, ще не мали.

Анти були епілогом нашої протоісторії (то значить частини історії, записаної у чужинців). Історію нам дало християнство. А можливість матеріяльного творення історії — варязтво.

Так ми підійшли до проблеми варягів і варязтва в нашій історії.

II

Коли керуватися найпростішою логікою, що її часом звуть "мужицьким розумом", видається, що жадної проблеми, жадного "питання" в справі варягів і варязтва у нас — немає. Щось аж дивне є в тім, що покійний Грушевський так пристрасно поборював, як він казав, "норманську теорію", гак пристрасно, що часом аж проти очевидних фактів.

Сказати б, що це б'є по нашій національній гордості? Та ж варяги (нормани) заклали підвалини Бри-тійської Імперії, залишили своє ім'я у Франції (Нормандія), заснували державу на Сицилії Нічого особливо принижуючого чи соромливого для нас — перебувати в такім сусідстві — немає. Вже не кажучи про те, що історичну правду не можна скасувати тими чи іншими людськими почуттями, а коли це й трапляється (напр., у поляків), то наслідки цього є надто ризиковні і зловорожі.

Протинорманістична аргументація М. Грушевсько-го, його докази, сказати б, "самозародження" Руси — доходять часом границі наївности, що, приймаючи під увагу зовсім ненаївний характер цього великого вченого, видається дуже дивним і примушує припускати, що Грушевський на цім пункті мав якийсь особливий психічний комплекс. Справді, шукати джерел назви "Русь" в назві річки "Роси", чи прикметника "русявий", як робить Грушевський, це значить, властиво, ухилятися від прямого шляху, бо ж давно відомо, що:

1) фіни називають шведів "руотсі", що 2) тризуб — державний герб Володимира Великого і Ярослава — знаходимо в Данії, що в) наші національні барви спільні зі шведськими, що 4) імення перших князів, як імення "русів" на договорах, напр., Олега з Візантією, — є скандинавські і т. д. і т. д.

Але існує один факт, на наш нефаховий погляд, такої очевидности і ваги, що всякі дискусії в справі сенсу поняття "русь", а — тим самим ролі варязтва в будові Київської Держави середньовіччя — стають зайвими. Це той уступ з відомої праці візантійського цісаря (X ст.), Константина Порфірогенета (Багрянородного), де подано рівнобіжно назви дніпровських порогів у двох мовах: "словенській" і "руській". З того документу випливає недвозначно, що мова "словенська" є українська, ц. т. староукраїнська, а "руська" — поза всякими сумнівами — шведська*).

Видається певним, що мусіла З'ЯЕИТИСЬ якась сила, якийсь чинник, який збудив осілого хлібороба, заколисаного геокультурними і геополітичними умовина-ми, до державного життя, який дав йому

своєрідну мілітарно-державницьку "іньєкцію", який прищепив йому почуття "меча" і "держави", коротше, виконав ролю "Риму" в нашій історії. І таким чинником були, без сумніву, нормани, що їх наш літопис зве "варягами".

Є цілий ряд фактів, знаних нам зі школи і з назов-

*) Паралельні назви порогів — "руські" й "словенські": Уль-ворсі — Островний, Ґеляндрі — Дзвонецький, Аеіфор — Ненаситець, Варуфорос — Вольний Праг (поріг) і т. д.

Імена "русинів" з договору Олега з Візантією 911.: "Ми з руського роду — Карло, Інеґельд, Фарлаф, Вермуд, Руальд, Рідульфост — вислані від Олега, великого князя руського..." етс.

Відомо, що одного з воєвод Володимира Великого — Вує-фаста — нарід називав "Вовчим Хвостом".

ництва (хоч би Аскольдова Могила в Києві, знищена Москвою в її плянованій акції ліквідації історії на нашій землі), які говорять, що "варягізація" нашого народу не була епізодом, але історичним процесом, що тривав віки, процесом, зв'язаним з існуванням Дніпрового шляху — "путь із варяг у греки". Саме цим шляхом — з Новгороду Великого приходить норманська династія Рюриковичів до Києва. Цей шлях, підкреслюємо ще й ще раз, відограв велику ролю в нашій історії і був і залишається геополітичною віссю нашої землі.

Історична наука, очевидно, ставиться критично до нашого старокиївського Літопису, не в усім йому довіряючи. Справді, є там елементи, які не можна брати з певністю на історіографічні терези. Але є там речі безсумнівні, підтвердження яких можемо знайти в чужих історіографіях (як договори Олега — першого вповні історичного володаря Київської Держави — з Візантією і багато інших фактів). Цікаво прослідити, наприклад, вплив нашої землі, підсоння, основного

населення і його культури на Рюриковичів, на їх норманську психіку, на процес, що його можна б назвати "українізацією" варягів. Ось, напр., постать такого Ігоря (чоловіка Ольги), що робить вже не "варязьке" враження своєю емоціональністю, в певнім сенсі, м'якістю. І допіру, Святослав Завойовник — внук Рюрика — відроджує собою (як це часто буває в третім поколінні) постать справжнього варяга, як типом справжньої варязької жінки була його мати — Гель-ґа-Ольга.

Хто бував на півночі, на скандинавській півночі, той може собі уявити, звідки народжувався тип варяга і серед яких обставин формувався варязький характер.

В умовинах північного холоду, серед убогої природи, що є там мачухою, а не матір'ю, на сірім тлі граніту і карлуватих сосон, у вічній боротьбі з холодом і голодом — в таких умовинах народжувався, жив і формувався норман.

У повісті В. Домонтовича (що був не лише повістярем, але й істориком культури, археологом, мистецтвознавцем і філософом) п. з. "Без ґрунту" виведений малознаний у нас маляр і архітект Степан Линник, сучасник Ю. Нарбута. Там подано і опис однієї з картин Линника, що дуже міцно відчував "варязькість":

Первісна безплодна морена. Суворе північне море. Плещуть холодні, з білими гребінцями, хвилі. На пустельнім березі самотня дівчина в полотняній сорочці, вишитій червоними взорами. Вітер жене хмари, дме в обличчя дівчині, тріпоче подолом її убрання, розплескує на камінні біля її ніг білу піну хвиль. Жінка — слов'янська Ольга? варязька Сольвейг? — мріє про землі далекі за морями великими: про полудневе сафірне море, про золото Царго-роду...

("Без ґрунту", 1948, стр. 93).

От звідки зроджувалася у нормана та страшна сила, що носила його літерально по цілій землі. Варяги проборознили в своїх характеристичних човнах (які одідичили й ми аж До козацьких "чайок" з описів Бо-пляна — включно) всі моря й океани. Вони відкрили Америку перед Колюмбом. Вони підбивали племена, засновували держави, давали їм підвалини війська і династії...

Такими були ті, що вдихнули мілітарно-державницький дух київським полянам, що натхнули вчорашніх мирних орачів на одчайдушні і— жорстокі походи, *ж на Візантію, на Царгород, де варязький конунґ — Олег "прибив свій щит на вратах".

Описи візантійських хронографів подають страшні речі про перші напади нашої Київської Держави на

Візантію. Тим страшніші, що несподівано-дивні, неочі-кувані. В тих хронографах є може більше саме здивування, аніж жаху. "Як це могло статися, що нарід зовсім не славний, нарід, яким Візантія погорджувала, нарід, що не мав навіть імени, — зробив те, що ми тепер трясемося, як миші?". Такими словами пише один з візантійських літописців (866 р.) про київських "ва-ранґой-рос" IX ст.

Це була справжня метаморфоза!

Наш початковий Літопис Нестора подає загальновідому історію "Призвання варягів": київські племена, свідомі того, що вони не мають "ряду" ("земля наша велика і обильна, та ряду в ній нема"), звернулися добровільно до норманів і запропонували — ,,при-ходіте княжити і володіти нами". Цей літописний уступ, очевидно, можна уважати легендою (Грушевський і інші історики), понадто не дуже "педагогічною". Можна ту леґенду — досить обґрунтовано відкидати ба й зовсім відкинути. Але леґенди не постають з нічого. Вони мають свою природу, свої підстави, коли і не лише матеріяльні, то завсіди духові, психічні. І ця "варязька" легенда, безумовно, містить у собі реальне

ядро. Недарма вона перетворилася згодом у міт в антично-грецькім значенні цього слова. І цей міт — хочемо чи не хочемо — живе своїм незалежним від "наукової правди" — життям. І, певно, житиме далі.

Так, ми знаємо з чужинних джерел та і з наших таки літописців, що "варягізація" нашої землі була процесом не зовсім таким ідилічним, як подає міт. В дійсності відбувалося те все, очевидно, не так міто-логічно: варяги мусіли завойовувати, отже, битися. Нападені мусіли боронитися (і то досить дошкульно для варягів) і т. д. Та й племена, що на них варяги натрапили, не роблять своєю вдачею враження надто мирного і лише хліборобсько-покірливого. Трагічний епізод князя Ігоря — чоловіка Ольги — з деревлянами рисує нам це плем'я зовсім не в стилі затурканих селюхів: чисто "варязька" помста Ольги, правдоподібно, відносилася до цілком відповідних партнерів, за вийнятком, очевидно, поважних різниць поміж де-ревлянською хитрістю і володарською мудрістю "ар-хонтісси" (так звали її у Візантії) Ольги.

Ні в однім з володарів Київської Держави середньовіччя "варязтво" не проявилося так необмежено повно і так яскраво, як саме в Рюріковім внукові — Святославові, що наша історія справедливо зве його Завойовником Дванадцять літ князювання цього во-лодаря-полководця (960-972 рр.) — це була без перерви одна героїчна епопея романтично-юного, щойно обудженого імперіялізму молодої нації, в якій, здавалось, гармонійно зіллялися еллінство і варязтво, "південь" і "північ", сила і краса.

Святославові Завойовникові не пощастило побачити наслідки своєї бравурної чинности — його ранню смерть ціхує такий самий романтизм, як і його життя. Але можна з певністю припускати, що дальші епохи розвитку і розквіту Київської Держави — епохи Володимира Святого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха — навряд чи були б здійснені в їх розмірах: Святослав Завойовник дав мірило і для народу і для землі. Можливо — назавжди.

Як суцільний варяг, Святослав не був ані дипломатом, ані навіть політиком. Відомо, як він попереджував ворогів: "Іду на ви". Гнаний жадобою підбою, він носився, напр., з ідеєю перенесення столиці до дельти Дунаю: "не любо мі жити в Києві, хощу жити в Пере-яславці (болгарськім) — тут середина моєї землі". Але ще на початку свого князювання він, поширюючи свої володіння на схід, зруйнував державу-хозарів, тих, що колись їм платив данину Київ. І це була— одна з найбільших політичних помилок князя-завойовника, бо, знищивши хозарський каганат на нижній Волзі, Святослав відкрив браму Азії, і цілі століття по тім хвилі азійських орд підмивають Київську Державу, щоб у віці XIII її залляти цілком.

Даремно бояри намагалися стримувати свого войовничого князя — "чужої землі шукаєш, княже, своєї не бережеш". Але варязька натура була сильніша. Цікаво, що, намовлюваний матір'ю на християнство, він відповідав, що дружинники його "сміятимуться з нього"...

Він не шукав спокою чи стабілізації. Дванадцять літ його князювання — це безперервна варязька гонитва за ворогом і боротьбою, це безустанна імпері-ялістична пропасниця, яку защепила Київській Державі варязька династія. Енергія цього видатного володаря не знайшла, на жаль, ані виразного цілеспрямо-вання, ані конструктивної форми. Брак "Риму" проявився і тут.

III

Християнство на землях нашої Батьківщини не було незнане — згадаймо міт про Андрея Первозванного. Відомо, що готи прийняли християнство в Криму ще у IV ст. і мали там єпископа. Християнкою була Ольга і за її часів вже була церква в Києві.

Є підстави твердити, що 988 рік — рік офіційного прийняття Руссю християнства за Володимира Святого, — то була дата закінчення процесу християнізації Київської Держави. Відомим є також факт, що, за

малими вийнятками на периферіях Держави (напр., у Новгороді і взагалі на півночі та північнім сході), ядро Київської Держави прийняло християнство без особливих перешкод: це була ідилія в порівнянні з трудним, часом таким кривавим, процесом християнізації в деяких країнах європейського заходу (германські племена). Свідчить це, перш за все, про те, що мо-

рально-етична свідомість населення Руси була якщо не близька, то внутрішньо-податна на етичну науку нової релігії. Власне, ця обставина (вона природньо витікає з цілого ряду географічних, культурних і психологічних причин), а не брак, мовляв, утриваленого в свідомості населення "олімпу" поганських богів, пояснює легкість прийняття моральної науки Христа. З другого боку, не треба забувати про напрям, звідки пішло сяйво Євангелії. Це була — Візантія, традиційна і безпосередня спадкоємниця старогрецької Еллади, яка, як з'ясовано раніше, охоплювала своїм широким колом також землі нашої Батьківщини і творила довгі віки її геокультурну основу. В цій "грецькій" християнізації нашої країни велику ролю відограла многові-кова геокультурна інерція!

Візантія — ще IX-X ст. — то був центр світової культури, щось на подобу Франції XVIII ст. Розуміється, Царгород не був ані вчаснішими Атенами, ані пізнішим Римом. То була пізня, своєрідно-еклектична і досить ризиковна спроба їх синтези (не забуваймо, як багато увійшло до тієї "синтези" елементів екзотично-орієнтальних, малоазійських). Поза всяким сумнівом візантинізм містив у собі яди, притаманні кожній пізній, секундарній і епігонізуючій, культурі: там вже затиралося національне обличчя культури і денатурувався її дух. Візантинізм був, сказати б, "інтернаціональний" з з'сіма прикрими наслідками цієї властивосте. Візантійська культура стояла вже на самім скраю "цивілізації". Від римської правничости йшлося вже до зорієнталізованої казуїстики і псевдоправ-ничого талмудизму (мимо, що саме від Юстиніяна VI ст. ми маємо повний звід "Римського права"). Від римської релігійної толеранції (чи, як хто воліє, індиферентизму) у Візантії приходить до цезаропапізму, отже, до чисто орієнтальної сакралізації держави. Від

еллінського республіканського громадянина, від римського цівіс романус приходить до підданця обоженого кесаря і його майже обоженої імперіяльно-дер-жавної бюрократії. Від літератури і науки — до трактату, більш або менш "теологізованого". Від плястики — до ікони. Натомість, постає велика культура церковного співу, яку дідичить Київ і ми

Тема Візантії в нашій культурі, історії і навіть долі нашої Батьківщини є тема величезна і важлива. Останні десятиліття тему цю загострили і зактивізу-вали, як, може, лише в століттях ХУІ-ХУН. Тут вистачить лише нагадати й підкреслити найважливіше. Залежність культурна, отже фактично релігійно-церковна, з точки погляду Царгороду Х-ХІ ст. була рівнозначна з політичною. Інтронізація в Києві візантійського єпископа розглядалася у Візантії, як збільшення імперії Ромеїв ще на одну провінцію ("єпархію"). Тому згодом зусилля видатних володарів Руси мали на меті такий стан "духовного протекторату" Візантії зрушити і наставити в Києві єпископа власного. Це й сталося вже за панування Ярослава Мудрого, сина Володимира Святого, в добі (ХІ ст.), що її можна б назвати зенітом Київської Держави Середньовіччя (досить перелічити: будова Софії, шкільництво, перші бібліотеки, "Руська Правда", династичні зв'язки, опанування галицьких окраїн, успішна боротьба проти Степу). Таким першим єпископом-киянином був, як відомо, Іларіон, один з перших (якщо не перший) оригінальний автор старокиївського письменства ("Слово о законі і благодаті"). Треба також підкреслити, що вплив візантійської культури, як церковної, так і літературної, — пішов не безпосередньо, а через Болгарію (Охріду), отже забарвлювався староболгарськими впливами, тим більш міцними, що базованими на багатих здобутках болгарського "золотого віку" доби царя Симеона. Адже літературна мова Київської Держави, що ми її можемо уважати староукраїнською і що править і досі за своєрідну ,латину" православного світу — є мова староболгарська (македонська) своєю основою, поважно "зукраїнізована" допіру десь в ХІІ-ХШ ст. Цій мові — геніяльному витворові святих Кирила і Методія — завдячуємо найвидатніші пам'ятки старокиївського письменства: опріч Літопису, Патерика Печерського, Хожденія Даніїла, також

монументальне "Поученіє дітем" Мономаха та непе-ревершена поема "Слово о Полку Ігореві" — несмертельне свідоцтво мистецької культури нашого Київського Середньовіччя.

Не можна також забувати про впливи Заходу "католицького", вже з Риму, що їх в жаднім разі не припинив, не послабив розподіл єдиного до 1054 р. Хри-тиянства. Розподіл стався саме три роки по наставлению Іларіона, як митрополита Київської Церкви, отже, в часі, коли Київ був в стані певного усамостійнення (коли й не відриву) від офіційної Візантії.

До Києва приїздять не лише окремі представники Римської Церкви, а й папські легати. Зв'язки з латинським Заходом зміцнюють династичні шлюбні зв'язки (Ярослав Мудрий, — "тесть Европи") та й широкі політичні зносини з Заходом. Проблема "боротьби Риму і Візантії" за Київську Церкву висвітлена досі недостатньо. Фактом є, що на київськім митрополичім престолі (XI-XII ст.) бачимо єрархів то греко— то ла-тинофілів. І видається, що мимо енергійної пропаганди Візантії проти "латинства", фанатично-непримиримий дух візантійства ніколи глибше не діткнув Київської Церкви, принаймні до часу політичного упадку Києва, Не було це можливе ані історично-політично, ані культурно-психологічно: християнський "схід" і "захід" співжили в Києві одночасно і досить гармонійно, хоч і своєрідно. Не знайшлось геніальних мужів, які б створили були в Київській Церкві рід латино-візантій-ської синтези вже тоді в XI-XII ст. Але тих мужів не знайшлося і пізніше, коли проблема може не гак "синтези", як усамостійнення Київської Церкви ставала ще більш пекучою. Цю неполагоджену проблему, що являє одну з генеральних тем нашої духової культури, бачимо й сьогодні на весь зріст перед нашими очима, очима сучасників великого митрополита першої половини нашого століття — бл. п. Андрея, який ту проблему зробив змістом цілої своєї многолітньої церковно-пастирської творчости.

Елементи християнського "сходу" і "заходу" в нашій церковній культурі є надто яскраві і надто істотні, щоб їх грядуча "синтеза" була легкою і лише механічною. Відсутність церковно-обрядового фанатизму (як і всілякого — в сфері віри — фанатизму) скорше, як це не дивно, таку

"синтезу" утруднювали, аніж полегшували: ця справа, властиво, ніколи не ставала у нас "на вістрі меча" — і тому, між іншим, залишилася (як і залишається) проблемою.

Користаючи з організаційно-правничої спадщини античного Риму, латинська Церква зуміла етику християнства зв'язати з правно-державними нормами, згодом геніяльно розмежувавши "Кесареве і Боже" і давши християнинові міцні форми християнської етики в його земнім, серед "кесаревих" обставин, щоденнім житті. Наше "варягізоване" суспільство Київського Середньовіччя X-XH ст. (не маємо тут на думці "маси") не було спроможне прийняти нову релігію, хай навіть з драматичним "катарзисом", але суцільно, без психологічних комплікацій і небезпечного фрагмента-ризму та не менш небезпечної однобокости. Коли спочатку варязький династ Руси дивився на християнство (понадто в його візантійській постаті), лише як на явище політичної натури ("сватання Володимиром Великим візантійської царівни є в тім же приблизно стилі, як і "сватання" Лупуллівни Молдавської Богданом для сина Тимоша XVII ст.), то згодом, входячи глибшё в сферу християнської етики, він, адже ж бувший поганин, для якого влада і сила були всім,— мусів зазнавати, якщо й не цілковитої психоетичної катастрофи, то у всякім разі великого психічно-морального стрясу, майже заломання. Недарма Святослав Завойовник "відмахувався" від християнства: це був відрух його варязького "інстинкту самозбереження". У Володимира Великого цей перехід до "Володимира Святого" був дійсно переходом у протилежність, у своєрідну "екстрему": маємо літописні нотатки про те, що єпископи мусіли йому, вже християнинові, нагадувати про обов'язки князя, про утримання карности і т. д. З поганина, жорстокого політика і ще жорстокішого войовника Володимир — ніби без , переходу" — опиняється з цілою варязькою прямолінійністю в "царстві не од мира сего". Єдиною логічною дорогою для християнізованого варяга, очевидно, був би монастир (і звичай постригання в монахи, правда перед смертю, вкоренився потім серед князів руських, як і переходить пізніше у традицію серед козаків).

Під цим оглядом "Поученіє" Володимира Мономаха дітям є першорядної ваги історично-психологічний документ. Особа автора з'являється нам тут закінченим християнином і християнським гуманістом. Від "варязтва" залишаються тільки сліди. Та проблема, що з нею змагався був Володимир Святий, — вартість людського життя в зв'язку з заповіддю "не убий" — розв'язана його правнуком Володимиром Мономахом радикально:

Винний, чи не винний — не вбивайте:

не губіть душі людини. Цей радикально-християнський гуманізм з'явився у нас на початку XII ст. і проголошений був не єпископом, не філософом, а володарем, одним з найліпших князів Руси, останнім великим представником єа-рязької династії в Київській Державі Середньовіччя.

Тривання нашої Київської Держави Середньовіччя, цієї нашої "імперії, що не вдалася", не було — беручи історично — довге.

Варязтво запліднило її, прищепило войовничість, але, бувши своєю природою чинником лише мілітар-но-імперіялістичним, воно неспроможне було дати ані школи державности, ані конституційно-правного фундаменту. Хвилі від Азії, яким Святослав, зруйнувавши Хозарську державу, так необачно розкрив ворота, були постійною загрозою Русі. Прийшов 1240 рік і дев'ятий вал Азії в постаті монголів затопив "Руськую Землю", як називали наші предки Київську Державу Рюриковичів.

Назначена варязьким мечем Святослава Завойовника, як імперія двох морів, мавши етнічно майже однакове населення, понадто об'єднане пізніше єдністю релігії і церковного центру, Київська Держава не мала ніколи постійної державної доктрини, отже, тим самим, виразної політичної форми. Варязький початковий централізм, улягаючи психічно-кліматичній, ге-окультурній, і етнічній "українізації", згодом

починає небезпечно вагатися поміж сеньйоратом, що мав на меті цілість Руської Землі, і вотчиною (ц. т наслідування сином батьківського князівства, що приводило б до імперії "сполучених князівств"). Обидві державні доктрини, беручи їх теоретично і окремо, не були злі (очевидно, під певними умовами). Але їх суміш — а вона, власне, займала місце державної доктрини Києва — була згубна і — раніше чи пізніше — та неви-кристалізованість ідеї київської державности — мусіла принести кінець державі. Найсвітліші сучасники (між ними — такий автор "Слово о Полку") це прекрасно бачили й відчували.

Система сеньйорату, як її розуміли в Києві XI-XШ ст., полягала на тім, що: 1) володарі всіх руських князівств були рівні і 2) той руський князь, що сидів у Києві, отже на "золотім столі", був — поміж ними — старший. Цю своєрідну "квадратуру кола" можна було б уняти римською формулою в той спосіб, що київський "великий" князь*) був прімус інтер па-рес (як донині, напр., католицький архиєпископ поміж єпископами). Він не мав конституційно визначеної виконавчої влади у відношнні до тих князів, що його сеньйорату не визнавали, або й, сидячи на своїх "вотчинах", по той сеньйорат сягали ("се — моє, а то моє же", — як формулює таку ситуацію автор "Слова").

При такій правно-конституційній слабості центральної влади, цілість "Руської Землі" була фактично величиною змінною, безпосередньо зв'язаною з вартістю особистости київського "великого князя": коли це були мужі на міру Святослава, Володимира, Ярослава чи Мономаха, тоді цілість держави ставала на якийсь час фактом. Але по смерті цих володарів зараз же спалахувала, часто братовбивча, боротьба за київський стіл, і Руська Земля ставала ареною фактично внутрішньої війни зі всіма страшними того роду війни властивостями і наслідками. А примара розпаду Держави, чим далі, тим виразніше, близилася до своєї ре-

*) До речі, з тією титулятурою. Ми покірливо перекладаємо "князя" на "фірст", "прінс" і т. д. В дійсності наш староруський "князь" не був князем, в пізніших значеннях цього слова, ані, фактично, ані

семантично. Старокиївські "князі" були володарями більшого мірила, а сам титул був походження або готського, або норманського: філолоєові ясно видно шлях від германського "конунг" (отже "король") до "кънязь" і "ктінязь" нашої старої мови.

Навіть з історичною титулярною наших володарів ми не маємо щастя, подібно, як з державними назвами нашої Батьківщини.

алізації. Дванадцятилітнє панування Володимира II Мономаха (1113-1125) — це, фактично, лебедина пісня властивої Київської Держави Середньовіччя, бо р. 1169 наступає розгром Києва Андрієм Суздальським, саме як державного центру недоформованої імперії. А чверть століття пізніше, вже перед тим усамостій-нена, Галичина виростає під Осмомислом (1153-1187) на значну потугу, щоб під Романом Великим (11991205) — від Заходу — збирати знову "Руську Землю", пересунувши її вогнище з Києва до Володимира Волинського. Так "коло" Київської Держави Середньовіччя, з її дніпровською віссю, деформується, як вже згадувалось попередньо, в розтягнену зі сходу на захід "еліпсу" — факт, що відограватиме величезну ролю в історії нашої Батьківщини наступних століть.

*

З певністю можна ствердити, що монгольська навала, ваги якої не треба недоцінювати, була лише трагічним наслідком внутрішньої хвороби, яка підточувала Київську Державу сливе від її початку.

Тут треба відразу ж договорити: Київ ХШ ст. завалився, як політичний твір, але київська культура жила. І тим велетенським надбанням культури Київської Держави Середньовіччя, тим величезним скарбом, що променював на неозорих обширах Сходу Европи, ще довгі роки урухомлюється історія, ще довгі віки, бо й донині — живиться ним наш нарід і збуджує ним свою історіотворчу енергію.

Ми тепер наочно-бачили, як відбувається історія на наших теренах. Ми знаємо аж надто добре, що залишається з наших соборів, монастирів, замків, музеїв, бібліотек, академій... Через це увесь наш історично-культурний процес уявляється, на перший погляд, якоюсь пунктованою лінією, бо історичні документи наші —— лише уривки і шматки, лише уламки й фрагменти.

Серед уривків і уламків середньовічного Києва чудом зациліла несмертельна поема XII ст., славнозвісне "Слово о Полку Ігореві", зациліла лише тому, що примхливі вітри історії повіяли манускрипт її аж за мури монастиря в Ярославлі північному

Яку вартість становить для нас цей зацілілий фрагмент культури нашого Середньовіччя — під кожним оглядом: мистецьким, історичним, літературним, духовим — говорити не приходиться, бо кожен українець це відчуває душею і серцем. Зокрема, "Слово" є ніби блиском величезного рефлектора, що кидає яскраве світло на далекі віки нашого минулого, а на будівлю Київської Держави — зокрема.

Не дивно, що історичний ворог докладає всіх зусиль, щоб — так чи інакше — спадщини "Слова" нас позбавити. Раз то є "пам'ятник московський", раз "всеросійський", раз "сфальшований"...

Є у нас недобра й недоцільна звичка "перекладати" той твір, уважаючи його мову за трудну й незнану, майже чужу (а то жє київська літературна мова XII ст., поважно "зукраїнізована", пересипана словами й реченнями, живцем взятими з живої розмови). З тією звичкою треба рвати. "Слово" (зрештою так само, як "Поученіє Мономаха" і ряд зацілілих творів XI-XШ ст.) ми мусимо засвоїти цілком, зробити його невід'ємним складником нашої історичної пам'яті і нашої культурно-історичної свідомости. А мова "Слова" — ця "латина" нашого Середньовіччя — мусить бути для нас ріднішою, зрозумілою й живішою в значно більшій мірі, аніж справжня латина для сучасного італійця чи француза.

Грудень, 1954.

В. ДОБА БАРОККО

Цей не зовсім точний, дещо метафоричний термін прийнявся у нас за останні роки, обіймаючи Козацьку Добу нашої історії повніше, глибше та ляпідарні-ше, ніж якийбудь термін інший. Особливо є цей термін на місці спеціяльно в історії нашої культури, віддаючи найістотніше — стиль культури Козацької Доби — в цілому, а мистецтва зокрема*).

І Гуманізм, і попереднє Відродження, і пізніша Реформація приходить на західню половину української еліпси не лише з певним, цілком натуральним запізненням, але й ніби "всуміш", дещо дивовижним комплексом, понадто ускладненим бурхливими подіями західноєвропейської Тридцятилітньої Війни (16181648), війни "релігійної" і тому найбільш жорстокої і страшної.

Не забуваймо, що саме кінець цієї війни збігся з початком "революції" Богдана Хмельницького. Так принаймні, в певнім сенсі, дивилися на цю революцію сучасники, як на своєрідне тієї війни "продовження". Як на "революцію" дивився на неї О. Кромвелл, шукаючи контакту з Хмельницьким.

В суспільнім житті — Братства ("держава в державі", як нотує польський хроніст), в літературі й культурі — Києво-Могилянська Академія, врешті в архітектурі — "українське (козацьке) барокко". Всі

*) Цей термін спопуляризував у нас Д. Чижевський.

ці явища, враз з своєрідним мілітарним явищем "козацтва", є, без сумніву, явищем одного стилю, який найповніше і найстисліше віддає саме поняття "барокко", що стало синонімом неспокою, поривности, потуж-ности і ніби недокінченості, незавершеності, намаги поєднати протилежності, навіть — "зударення".

Скомплікована суміш запізнених Ренесансу й Реформації зустріла на терені нашої Батьківщини величезні поклади культури ще Київської Держави Середньовіччя, отже київський "візантинізм", ще культурно живий і духово живучий, хоч джерело його — Цар-город — вже давно перед тим згасло (1453).

I

Як вже згадувалося, упадок Київської Держави Середньовіччя не прийшов раптом. Це був довгий процес, в якім була, напр., така знаменна дата як р. 1169 — свідоме руйнування Києва суздальсько-володимир-ським князем, власне, як столиці і як культурно-політичного центру Сходу Европи. Побіжно (на жаль) вже згадувалося такий історичний документ, як "Слово о Полку" (1185-1187), де маємо характеристичне звернення, вкладене автором в уста київського "великого" князя Святослава ("тогда Великий Святослав ізрони злато слово слезами смішено"):

Галичкий Осмомисле Ярославе, високо сіди-ши на своем златокованім столі. Підпер гори Угорськії своїми желізними полки, заступив Королеві путь, затвори в Дунаю ворота, меча бремени чрез облаки, суди рядя до Дуная. Грози твоя по землям текут, отворяєши Києву врата, стріляєши с отня злата стола Салтани за землями.

Стріляй, господине, Кончака, поганого кощея, за земля Руськую, за рани Ігореві буєго Святославича.

В цім, дещо барокковім своїм патетизмом, закликові не все було поетичною гіперболою: Галичина часів Осмомисла дійсно була державою, що давно переросла розміри "вотчини". Це вже була сила, до якої звертався з надією володар підупадаючого Києва. Вік Києва, як столиці імперії, вже був порахований і доля його була визначена. Роман Великий, титулуючись "самодержцем всея Руси" і "ревноваше діду своєму Мономаху", вже здає собі справу з закінченої ролі Києва і тримає

там лише князя-посадника свого, хоч Роман ще міг виконувати місію "собиранія Землі Руської" — від Заходу.

Але рання трагічна смерть (1205) перетинає його нездійснені "соборницькі" заміри. Та й великий Данило, король, якому припало таке бурхливе життя в найкритичнішій добі нашої історії (монгольська навала), боронить Київ, але тільки через воєводу свого Дмитра, отже навіть не князя.

В той спосіб західня половина бувшої Київської Імперії все більш, силою речей, усамостійнюється в постаті Галицько-Волинської Держави. Вона несе політичний та й культурний тягар наслідця Києва ще ціле століття, продовжуючи державність "Руської Землі". Рівно століття по монгольській навалі гине (з рук бояр) Болеслав Юрій (р. 1340) і кінчає собою династію.

Приходить у нас на зміну Рюриковичам нова династія — литовська — Гедиминовичів. Галичина падає в руки Польщі (1352). Але Ольґерд литовський вже р. 1362 опановує Київ і садовить там свого сина — Володимира. І це ім'я, що нагадувало величне минуле Києва, було дане не випадково. Литовська династія (а ще ж Роман Великий "орав Литвою", ц. т. полоненими литвинами.), з одного боку, ліквідує монголо-та-тар на нашій землі (битва на р. Синюсі 1363), з другого — ставить собі велетенське завдання: реставрацію "Руської Землі", ц. т. старої Київської Держави.

Це може найяскравіший приклад того, як культурний спадок диктує політику! Бо й звідки ж могли постати такі велетенські концепції у недавно ще півди-ких ватажків і князьків литовських племен!

Перекреслити спадок київської культури, розуміється, не вдавалося й на терені опанованої поляками Галичини.

Розкладається, догниває імперія монголо-татар, хоч Тамерлан ще підтинає Вітовтові шлях до опанування Чорномор'я (на Ворсклі 1399). Це припинило натуральний процес "українізації" литовської династії і спричинило раптовий зріст польської потуги. На зміну монголо-татарам виростають дві сили: католицько-окциденталізована Польща Яґеллонів — від заходу й татаро-візантинізована Москва, ще донедавна провінція Золотої Орди, — від півночі. Вже з кінця XV ст. московські князі, перед тим лише намісники зо-лотоординського хана, починають оперувати титулом "государь всея Руси". Шлюб Івана Ш з візантійською княжною-емігранткою Зоєю, наплив візантійських еміґрантів-"грекулів", що сфабрикували для Москви міт "Третього Риму", автократична влада і сполучена з нею військова сила — ото найхарактеристичні-ші риси північного новотвору. Він поволі й пляново виходить на арену історії і ласим оком починає дивитися на "Литву", як звали на Москві тоді нашу Батьківщину, але наразі діє при помочі дипломатії, пропаганди ("віра православна") і розкладової агентури.

Значно одвертіше і не без розмаху виступає на "литовських" теренах Польща, зручно збагачена шлюбом Яґелли з Ядвіґою, озброєна поза тим ідеєю латино-за-хіднього культуртрегерства та легендою "воюючого католицтва". Люблинська "угода" р. 1569 (як пізніше "угода" Переяславська — Москві) віддає Польщі всю Україну. Доба династії Гедимшовичів скінчилася і наша Батьківщина політично обертається на колонію, особливо При— і Задніпров'я, що починає грати ролю якогось wild west Речі Посполитої...

Від півдня зростає болючою раною нашої землі — Кримський ханат, татарський васаль османської імперії, що, маючи чудову базу на цім прекраснім нашім півострові, століттям буде плюндрувати нашу Батьківщину, руйнуючи навіть Київ (Менґлі-Ґірей р. 1482 в союзі з Москвою, посилаючи золоту чашу з Софійської катедри в подарунок союзникові — Іванові III), знекровлюючи наш нарід періодичними ясирями та пізнішими зрадливими "союзами" (Берестечко і Жва-нець).

Здавалося, над історією нашою западає залізна завіса. Та так лише здавалося. Культурне наслідда Києва і зв'язана з ним історична пам'ять — по всіх бурхливих, часом здавалося, згубних подіях — відживали знову і знову, і проявлялися при першій можливості. Це культурне наслідда Києва та історична пам'ять ві-дограють велику ролю в добі литовської династії, добі, так ускладненій унією Литви з Польщею, коли то Ольґерд та пізніший несамовитий, ніби одержимий ідеєю "Руси", Свидригайло, — всю свою державно-творчу і мілітарну енергію віддають нашій землі. Але й фатальна політика Польщі, вже по т. зв. Люблинській Унії (1569), при всім завзятті її, при всій блискучості і спокусливості її культури, не була всилі перебороти й згасити старокиївські поклади духа.

Се ж бо те плем'я славного народу руського з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і суходолом. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилях морем і сушею плавало та Царгород здобувало. Се ж вони за

Володимира Святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик... Так демонструють історичну пам'ять представники нашого духовенства в меморіялі р. 1621 про козаків. Так мислила наша інтелектуальна еліта напередодні державнотворчих змагань нашої нації в добі Барокко.

II

Ми дали, хоч і дуже побіжно, зарис політичного тла доби, що попередила з'явлення Козацтва в нашій історії.

Як вже не раз підкреслювалося, історія взагалі, а історія культури зокрема — то є процес, в якім кожна подія чи явище має за собою свою генетичну лінію. Насіння наступної доби вже посіяне в добі попередній. Якою б "несподіванкою", ба й "чудом" нашої історії не видавалося явище Козацтва для нас, чи, тим більше, для чужинця, — Козацтво не було

"випадком", не впало з неба історії раптом на терени Батьківщини, де, здавалося, політична історія народу-господаря закінчилася, бо на арені її забракло історіотворчих сил нації.

Справді, на перший погляд, є то чудом нашої історії: обезголовлений національний організм — власним внутрішнім зусиллям — вирощує собі голову. Провідна верства — здрібнілі князі й боярство, пізніше навіть єпископат — втягається механізмом польської державности, недостачі якого зручно компенсувала месіяністична ідея латинської "воюючої Церкви" та "ширення західньої культури" на "диких", мовляв, теренах. І от, на зміну відумерлій аристократії "несподівано", бо в історично-короткім часі, з'являється аристократія нова, з'являється "чудом", бо ніби з "нічого" зроджена.

Козацтво було свого роду "варязтвом", з тією різницею, що не з'явилося ззовні, а було зроджене з лона обезголовленого національного тулубу.

Та в дійсності це історичне чудо нашої нації було логічним наслідком цілком реальних процесів, що їх лябораторією була саме західня половина всеукраїнської еліпси — терени ще свіжих руїн Галицько-Волинської Держави, терени князівства Волинського, твердині міст як Холм, Луцьк, Острог, Берестя, Львів. "Литва", ц. т. литовська династія, якби справді "розорала", а подих європейського заходу ті терени — засіяв.

Вже з кінця XV ст. з'являються перші відомості про козаків (слово походження, правдоподібно, тюркського і дуже давнього, сенс якого приблизно відповідає слову "вартовий"). Але в початках своїх Козацтво має характер виключно мілітарний, як форма погра-ничної самооборони і охорони народу на загрожених татарським Кримом і Туреччиною рубежах національної території. І порівняно довгого шляху і трудних етапів було потрібно, щоб Козацтво набрало того провідницько-аристократичного значення, яке у всій своїй величі появило допіру XVII ст. Отже, період кристалізації Козацтва, як стану, тривав коло півтора

століття. І коли початок організації Козацтва — Запорозька Січ (1552 р.) — в'яжеться з ім'ям оспіваного в думах князя Дмитра Вишневецького, отже представника ще традиційної аристократії, то вже Козацтво, як виразна й організована національно-політична сила, з якою мусить рахуватися чужинний світ, зв'язане з ім'ям Петра Конашевича-Сагайдачного (1619-1622), незначного шляхтича з галицької Самбірщини і — що найприкметніше для нас — абсольвента Острозької Академії, де професорував Даміян Наливайко-стар-ший — брат трагічного ватажка одного з попередніх козацьких повстань — Северина d11.IV. 1597).

В цім випадку "культура" ніби справді попереджує "політику", бо політичну кристалізацію Козацтва не можна собі уявити без утворених на західній зразок колегіюмів в Острозі (1580), у Львові (біля 1590), врешті в Києві (1615). Сюди саме гетьман Сагайдачний переносить — по стількох роках бездержавного існування — свій осідок, як осередку не лише культурного, а й культурно-політичного (1620), властиво, як до відновленої столиці.

Ці культурні етапи Острог-Львів-Київ, зв'язані з постанням міщанських на "магдебурзькім праві" опертих братств, найбільш характеризують підготову і визрівання нової провідної верстви України і найвираз-ніш показують нам історичну ляборатoрію, в якій сформувалося Козацтво до рівня тих завдань, що перед ним поставила історія. Ці культурні осередки, що пізніше виформували — за великого митрополита Петра Могили (1596-1647) — згодом таку славну Києво-Могилянську школу (академію) і відновили Київ, як культурний центр Батьківщини, — вони, властиво, приготували (а почасти й зродили) дійових осіб доби Барокко. Ці осередки стали школою, де нація сформувала й вишколила свій інтелект.

Не можна собі уявити бурхливо-динамічної, блискучої, славної, хоч вкінці й трагічної Хмельниччини — без цих шкільних осередків, без величезної суспільно-національної праці зв'язаних з тими осередками Братств, без періодичних, вперто повторюваних козацьких повстань до-

Хмельниччини (К. Косинського — 1591 р., С. Наливайка — 1594, 96 рр., М. Дорошенка — 1624 р., Т. Трясила — 1630 р" П. Павлюка — 1637 р. і інших, не рахуючи в міжчасі відбутих одчайдушних походів чорноморських — 1602 р., 1614 р., 1616 р.), повстань, що пішли під гаслом "віри і нації руської".

Наша бо "козаччина", мцмо ніби лише військового сенсу своєї назви і всупереч фальшуванням чужих чи ворожих історіографій, мала характер значно ширший за лише мілітарний. Вже стосунково рання Січ Запорозька мала аналогії з лицарсько-чернечим орденом, і цей її характер виразно плекав і поглиблював провід Війська Запорозького, незалежно від того, чи Січ' була лише Військовою Академією Нації і кадрами та арсеналом її армії, чи розросталася до розмірів своєрідної (і пізніше досить зловісної) "республіки", своєрідної Спарти в системі Руси-України.

Викристалізуване — а це яскраво виступило в Хмельниччині — Козацтво було соціяльним станом, що виконував обов'язки провідної верстви нації, станом аристократичним не лише "меча", а й "плуга", вживаючи влучного окреслення В. Липинського і розуміючи під словом "плуг" поняття культури в найбільш державнотворчім значенні цього поняття. "Острог" і "Хортиця" були бігунами в процесі творення того стану. Острозька біблія (1581) і закурений порохом мушкет недавнього "низовця" — це могло б бути гербом тієї вікопомної доби на переломі XVI-XVII ст.

Козацтво не було "варязтвом" Княжої доби. Воно було органічно зв'язане з тілом нації, воно чуло під собою грунт Батьківщини. Козацтво обіймало всіх "ліпших людей" — чи то був нащадок князівського або боярського роду, чи то був повноправний "шляхтич Речі Посполитої", чи відважніший міщанин, чи не-довчений богослов, чи врешті "посполитий" селянин. Козацтво — це було максимальне націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх її духових і матеріяльних, моральних і соціяльних, культурних і політичних ресурсів.

Так само, як Січ здолала створити на території чужої держави — мілітарну республіку, так суспільство здолало — школами, братствами і безупинною боротьбою — створити "державу в державі", "Руську Річ Посполиту" (як дослівно скаржиться польський хроніст), в умовинах-чужої й ворожої держави, в такім щільнім ворожім оточенні, як, напр., у Львові.

Русь (у Львові XVI ст., де "було мало русинів, але багато Руси" — Е. М.) установляла собі консулів і проконсулів, дивні присяги чинила, від послушенства владі рідприсягала, сама собі свої суди і кари установляла, тих, що для чужинців працювали, за проклятих мала, до церемоній церковних не допускала й плювала на них.

Так пластично уняти найістотніше в тодішнім процесі міг тільки чужинець. Скупі, на жаль, уривки наших історичних документів вповні підтверджують ворожою рукою накреслений образ.

Певно, міряючи історичним мірилом, час властивого формування козацької еліти був закороткий, щоб цей органічний процес кристалізації нової провідної верстви в новій Державі був вповні закінчений. Коли ми візьмемо, з одного боку, такого представника тієї еліти, як магнатського роду Юрія Немирича, вихованця Оксфорду й Парижу*), а з другого, такого, наприклад, полковника Гладкого, що, як занотував шведський дипломатичний агент 26.11.1651 р., мав (напідпитку) говорити: "Ey, Chmielnicky... du wirst nimmer Koenig werden, sondern wie du an itzo bist, sein und verblieben unser Bruder und Towarisz" (див. у В. Липинського — "Z dziejow Ukrainy", або в "Україна на переломі"). Зрештою, цей Матвій Гладкий, полков*) Ю. Немнрич був шанований в європейськім науковім світі як автор творів, Discursus de bello moscovito та Periphrasis et paraphrasis Panopliae christianorum, належав до "модних" тоді аріян (див. у В. Липинського).

ник миргородський, був р. 1652 покараний Гетьманом на горло.

Ідею Хмельницького — авторитарну, дідичну (не "елекційну" на польський зразок) владу — сприймала та еліта — під залізною рукою геніяльного Гетьмана — ніби одностайно. Але вже в часі передсмертної хвороби Гетьмана — та еліта виразно кололася ідеологічно щодо форми і самої доктрини козацької дер-жавности.

Смерть Хмельницького (що мав всього 62 роки) була найтрагічнішою подією доби. Вона прийшла в момент остаточної війни з Польщею та фіналізація договору з Карлом X Густавом шведським, договору, що був би автоматично перекреслив т. зв. Переяславську умову, а тим самим в зародку знищив би зловорожу й згубну напотім Переяславську легенду. По кривавих судорогах Руїни на державно ще не озбро-ну Батьківщину налягла фатальною силою напучняві-ла татарщиною Москва і, мимо величезних і много-літніх зусиль мудрого Мазепи, страшною вагою причавила недовершену Націю Українську на довгі століття.

III

XV-XVI ст. в нашій культурі — це часи зростаючого "вітру від Заходу", а одночасно й значного тиску того Заходу, щоправда, в урядово-польській його "редакції", з усіма, чисто адміністраційними властивостями такого тиску. Середньовічна максима — cuius regio — eius religio — була тоді для Речі Посполитої Польської цілком актуальним гаслом і метою. Але сталося так, що це гасло несподівано викликало з протилежної сторони гасло XVII ст.: "За віру і націю руську". І боротьба Польщі з Козацтвом в певнім періоді набрала рис "війни релігійної", хоч ця риса пізніше затратила свою гостроту: Козацька Дежава Хмельницького обіймала своїх громадян обох віровизнань.

Гуманізм приніс з србою проблему вартости людини та інтерес до освіти не лише в церковнім, а й "ре-несансовім" значенні цього слова. Реформація, помимо взагалі динамізуючого свого впливу, понадто "ан-тикатолицького", підкреслила в свідомості сучасників значення народности — звідсіль також переклади книг св. Письма на мову,

зближену до живої "для ліпшого вирозумлення люду християнського посполитого" (Пересопницька Євангелія 1556-61 рр. і інші).

З'являються перші наші друки (в Кракові — 1491 р., в Празі — 1517 р.), згодом по друкарнях місцевих (Заблудів — 1569 р., Львів — 1573 р., Острог — 1581 р" Київ, Почаїв і по багатьох менших містах, як Крилос, Стратин і інші). І — найважніше: постають школи університетського типу, взоровані на Празькій і Краківській.

Впливи з Заходу зробили те, що Русь, зіпхнута ворожою: адміністрацією до степеня "грецької схизми", духовенство якої було, мовляв, "тільки в читанні — докторами", ця Русь вже не хотіла зоставатися "дурною Руссю" в очах тріюмфуючої Польщі, цієї "оргії блискучої й привабної, хоч затруєної паразитизмом, зародками виродження й упадку, цього буйного й гойного шляхетського пиру, овіяного чаром артизму й поезії" (М. Грушевський). Всупереч репетуванню "рідної" темноти — "на що латинську школу заводите? У нас її досі не бувало, а люди проте спасались", всупереч навіть такому визначному явищу нашого Барокко, як пристрасно-фанатична літературна діяльність Івана Вишенського (| 1629 р. на Атоні), що її провідною думкою було "краще ані аза не знати, аби тільки Христа дотиснутися", — суспільство рішуче пішло не так за захованням вже досить вивітрілих "староруських" традицій, як за голосом інстинкту національного самозбереження. Хоч це й вело шляхом "зла-комлення на латинську й світову мудрість... доходження Аристотеля й Платона", як голосом старозавітного пророка гримів Вишенський, "латинськая (бо) злоковарная душа, осліпленная і насиченная поганськими тщеславними і гордими догмами, — божія премудрости і разума духовного, смиренія, простоти і беззлобія вмістити не може". Інший шлях був би "самовбивством для нації, а в обставинах тодішнього українського життя й поготів", слушно формулює М. Грушевський, в тім випадку виразно ставши не по стороні улюблених ним "мас", а таки по стороні історичної необхїдности.

На бурхливім тлі релігійної полеміки, підсичуваної політичними чинниками Речі Посполитої, полеміки, опертої на потузі чужої державности та загостреної енергією єзуїтів, — розгортається досить широка полемічна література, що становить ядро нашої літератури доби Барокко. Відмітимо побіжно кілька імен, окрім вже згаданого І. Вишенського (під оглядом таланту і темпераменту, що переходить в фанатизм, — центральна, правдоподібно, фігура доби). Силою темпераменту наближається до нього Мелетій Смотриць-кий (син Герасима, професора Острозької школи і автора полемічного "Ключа царства небесного" — 1587), автор виданого р. 1610 "Треносу або Ляменту єдиної святої апостольської Східньої Церкви" (по-польськи), книги, що мала великий вплив на покоління (книгу цю лишали у спадщину, або казали класти з собою в труну). Як типово-бароккова постать, М. Смо-трицький (вихованець німецьких університетів), вже єпископом прийняв був унію, в обороні унії видав був "Апологію" р. 1628, на соборові в КИС-ЕІ "каявся", але вмер уніятом (1633). Біографія його є надзвичайно прикметна для тієї бурхливої доби і вона повторюється в не одного з діячів Барокко*). Визначною появою була "Палінодія" (1621 р.) Захарія Копистен-ського, повна ерудиції й наукового об'єктивізму оборона Віри Благочестивої. З области богословія згадаймо київський науковий збірник за редакцією митрополита Петра Могили "Літос або Камінь" та підручник знаного філософа києво-могилянської доби — Кирила Транквіліона Ставровецького під титулом "Зерцало Богословія" (1618 р.). Але це вже люди київського відновленого Центру, хоч, як більшість тодішніх київських діячів церкви і культури — галичани з походження: "батько не тільки для Лаври, а й для всього народу російського" — Єлисей Плетенецький з Золочівщини; згаданий Захарій Копистенський, мабуть з Перемищини; клясик нашої старої філології, автор вікопомного "Лексикона словенороссского" (1627) — Памва Беринда; плодовитий літературний працівник і поет Тарасій Земка; педагог, перекладач і редактор — Лаврентій Зизаній і багато інших. "Було се перше нашествіє галичан на Київ — під покровом і протекцією Гетьмана Козацького" (М. Грушев-ський).

Коли до повищого реєстру додамо першого геть-мана-політика П. Конашевича (Сагайдачного) та факт, що й великий Богдан був вихованцем (до речі, єзуїтської) школи в Ярославі, усвідомимо собі ролю захід-ньої половини всеукраїнської "еліпси" в XVI і перших десятиліттях XVII ст. На тих власне теренах, в наелектризованій атмосфері "релігійної" боротьби та "полеміки" Руси проти "латинства" (що було псевдонімом чужої державности) відбулася велетенська ідеологічна ферментація, викуваний був і пізніше в Києві висвячений, словами Лазаря Баранозича (пізнішого

*) Уніятом став і Касіян Сакович, знаний автор "Віршів на жалосний погреб Сагайдачного", 1622 р.) ректора Києво-Могилянської школи — 1653 р.) кажучи, "меч духовний', що його нова козацька аристократія взяла в свої сильні "всеукраїнські" руки і що ним великий Богдан викраяв межі держави — Ехегсіьив гароптегшя — Війська Запорозького.

Фатальний, здавалося б, розпад Київської Держави Середньовіччя і зв'язане з ним розтягнення сфери старокиївської культури на Захід — в добі Барокко не лише себе виправдали, а й були зручно використані живими силами нації.

Залишається додати кілька фактів до загального образу культури тієї доби.

Пластика, що на початках доби ще носить виразно старокиївський ("візантійський") характер (найбільш заховані її зразки на терені корінної Польщі — фрески в Кракові, в Сандомірі, в Люблині — все з XV ст.), вже в XVI ст. являє образ дуже повільного, органічно-конструктивного засвоювання Ренесансу, що йде впарі з більш помітним ренесансовим будівництвом доби. В цім будівництві, до речі, відограли немалу ролю безпосередньо італійці-архітекти, що тоді масово прибували до Східньої Европи, і, осідавши у нас, навіть зміняли прізвища на українські (Петро "Красов-ський" — 1567 р. — Корняктівська вежа та Трьохсвятительська каплиця при Успенській церкві у Львові).

Пам'ятки будівництва, в тягу віків занедбувані й руйновані чужими державностями та й власним ослабленням історичної пам'яті, передусім замки — Острозький, Любарта луцький, королеви Бони кременецький — свідчать про розмах і історіотворчі зусилля поколінь. Всі вони оформлені, остаточно, в стилі Ренесансу.

Гарно і своєрідно Ренесанс відбився не лише на малярстві (львівська школа XVI ст.), а й на різьбі (на-могильники, іконостаси), що вже з кінцем XVI ст. виразно еволюціонують до національної відміни Барокко — українського або козацького Барокко.

Цей стиль є панівним у цілім XVII ст. нашої культури, що, перейшовши традиційно до ст. XVIII і осягнувши своєї вершини в Мазепинім будівництві, залишився найяскравішим феноменом нашої національно-культурної творчости у всіх ділянках її — музики, поезії, малярства, різьби й архітектури на потомні часи.

На румовищах будівництва старокиївської доби, що ними була засіяна ціла наша Батьківщина, а Київ, передусім, — почався пляновий і впертий реставраційний рух, зв'язаний з центральною постаттю нашої культури доби Барокко — Митрополитом Петром Могилою (1633-1647). Це з його ініціятиви почалася відбудова занедбаної й зруйнованої катедри св. Софії та цілого ряду інших пам'яток будівництва. Дорогоцінний Щоденник Подорожі архидиякона Петра Алеп-ського подає яскраві дані про церковне будівництво й відновлювання за часів Хмельницького, що обіймало всі ділянки пластичного й архітектурного мистецтва, також і світського характеру (церква й палац в Суботові, портретне мистецтво).

Не маємо тут можливости зупинитися окремо над літературою Доби Барокко, відсилаючи читача до спеціяльних праць. Одне можна ствердити:

Коли староболгарська в своїй основі літературна мова нашого Середньовіччя українізувалася лише поволі і більше в своїй фонетиці, аніж в лексиці, то надзвичайно барвиста мова нашого Барокко, увібравши в себе багато латинізмів і польонізмів (а на додаток і латинську синтаксу), довгі літа перед тим бувши кан-целярійно-державною мовою "Великого Князівства Литовського", почала в Козацькій Добі насякати живим українським словництвом досить приспішено, хоч і не тратячи свого барокково-пишного "високого стилю" (публікації Києво-Могилянського центру, гетьманські універсали, відновлена редакція "Александрії" і ін.). "Українізація" цієї літературної мови, одначе, залишилася незавершеною і мова та існуватиме довго, догасаючи ще в творах Сковороди (1722-94) та, подекуди, навіть в "Історії Русів". Існуватиме поруч мови "низького стилю", ц. т. живої людової, поруч навіть в обсязі того самого твору (інтермедії в багатім репертуарі бароккових драм). Пам'ятками цієї людової, живої мови, з доби Барокко маємо т. зв. шкільну віршу і, розуміється, козацькі думи, що їх формально можна б пов'язати з традицією "Слова о Полку". З цієї мови пізніше вийшла "Енеїда" Котляревського.

Опріч творів полемічно-релігійного характеру, проповідей, наукових, переважно богословських, трактатів, маємо не малий доробок Барокко в області історіографії. Це — "козацькі хроніки", "діяріюші", козацькі літописи, між ними — Самовидця (доведений до 1702 р.), Григорія Граб'янки (1709) і найширший — Самійла Величка (закінчений по 1720 р.) Не забракло й синтетичного нарису історії Київської Держави пера професора Києво-Могилянської Академії — Ін-нокентія Ґізеля під назвою "Синопсис" (1674 р.).

Віршована поезія Барокко, допроваджена до значної досконалости, обіймає добу від Сагайдачного (К. Сакович, І. Величковський, єромонах Кліментій, св. Дммтрій Туптало) аж до Мазепи, (що був також автором віршів) і Г. Сковороди включно. Так само багато представляється драматургія, що постала з західноєвропейської т. зв. шкільної драми. Серед авторів (св. Дмитрій Туптало, Т. Прокопович, Г. Конись-кий) треба

назвати М. Довгалевського, визначного майстра — саме писаних людовою мовою — інтермедій.

Та отой мовний дуалізм доби Барокко, ц. т. існування (й співіснування) мов літературної ("високого стилю") та людової ("низького стилю"), — відограв свою досить трагічну — з погляду культурного процесу — ролю пізніше, а саме: довів до розриву мовно-культурної традиції "високого стилю" (травестована "Енеїда" Котляревського — 1798 р.). І лише генієві Т. Шевченка пощастило в XIX ст. піднести т. зв. на-родню мову до височини вповні літературної.

13.11.1954.

Г. НІЧ БЕЗДЕРЖАВНОСТИ

Чеський нарід, який має досить спільного з нами в своїй історичній долі, мав свою "Полтаву" майже на століття раніше — битва при Білій Горі 1620 р. Там була знищена чеська шляхта, чеське лицарство, а з ними був ніби вирізаний з організму народу самий інстинкт войовничости, військовости, саме "почуття зброї". Залишився нарід селян і міщан, що — в суворій многовіковій німецькій школі — доказав чудес національної витривалости й національної організованосте: короткотривала державність 1918-1938 рр. у всій яскравості показала саме ці властивості окалі-ченого чеського народу. Чеський купець, чеький інженер, чеський ремісник, чеський учитель, чеський селянин були більш, ніж на висоті своїх історичних завдань. Але чеського вояка ми, властиво, не бачили. І його так наочно забракло року 1938*..

Даремні були заклики їх великого поета Йосипа Святополка Махара (його можна б уважати за спізне-ного чеського Шевченка). Намарне пропалахкотіла його пекуча бойова поезія — на тлі Масарикового позитивізму та "реалізму"*). Замість вояка — постав

*) Допоки й. С. Махар залишався лише "революціонером" сенсі доби) та досить поверховним ніцшеанцем, він замолоду тішився значною популярністю. Але з переходом у своїй творчості до "хірургічних" (як він казав) заходів в сфері чеського національного характеру, він почав викликати в суспільстві незадоволення й ворожість. Прийняття ж ним становища генерального інспектора армії — на настирливі налягання Масарика (старого приятеля) — припечатало його долю, як поета: сус-

у чеській дійсності жалюгідний витвір історії, увічнений в гумористичній повісті під ім'ям Швейка (що між іншим досить близько нагадує витвір нашого XIX ст. — "хитрого хахла").

Але тут ці аналогії кінчаються, бо наша Полтава (1709 р.), хоч — теоретично беручи — могла і мала в нас забити дух військовости, все ж той дух не забила. Занадто глибоке було коріння нашої бойовости, занадто повчальну "військову школу" дала нашому народові історія і занадто великий був військовий розмах недавньої Хмельниччини (навіть назва держави якого мала підкреслено військовий характер), щоб навіть така катастрофа, як Полтавська, могла наш нарід, що так скажу, позбавити мужеськости, морально вихолостити.

Полтава рештки козацького лицарства причавила і — в наслідках своїх — розколола. Наша аристократія вже не могла потім, як аристократія, піднестися. І.вона почала відумирати й гинути. Але, гинучи, як стан, вона — в певній частині своїй — спадала СОЦІАЛЬНО вділ, розчинялася в поспільстві і тим, сказати б, "ушляхетнювала" наше селянство. І справді, вже від другої половини XIX ст. наше селянство виразно стає головним єством нації і навіть її репрезентантом. Звідсіль приходить таке зловісне потім у своїх наслідках і залишках (щоправда, в ідеї — чисто-інтелігентське) т. зв. народництво, що таку трагічну антидержавну ролю відограло в психіці проводарів Відродження XX ст. Але ідея "козацької шаблі", як виявилося з спонтанних рухів, напр., "вільного козацтва" 1917 р., очевидно, в селянській масиві жила і — при певних умо-винах — могла створити рішальну силу в боротьбі за

пільство його зненавиділо, викляло і забило мовчанням. Він умер, на щастя, напередодні німецької окупації в цілковитім суспільнім осамітненні.

Державність, коли б інтелігентське й півінтеліґентське "народництво" проявило було тоді хоч мінімум державницького інстинкту. Він був в тім соціяльнім прошарку вже від поколінь атрофований.

А той, хто своєю поезією і постаттю був, власне, виразником невмирущого духа тієї "козацької шаблі",

— Тарас Шевченко, в свідомості кількох інтелігентських поколінь був спотворений і сфальшований, як "мужицький поет", "кобзар", "самоук" і т. п.

I

Козацька, а в області культури — Києво-Моги-лянська Доба часово обійняла довший за формально прийнятий період.

Не дивлячись на по-Богданову Руїну, на Полтавську катастрофу, що погребла увесь державнобудів-ний доробок Мазепи, на приспішено-жорстоку, хоч і виразно плянову, ліквідацію імператорською Росією останніх, здавалося б, решток і ознак українського національного життя, Козаччина й — на Києво-Могилян-ськім ґрунті закорінена — "київська" культура — тривали протягом цілого XVIII ст. і, властиво, в ст. XX відродились, "воскресли".

Пригадаймо те ліквідаційне темпо, найбільше зв'язане з ім'ям "Другої, що доконала вдову-сиротину",

— з ім'ям німецького походження російської цариці Катерини II.

Рік 1775 — зруйнування Січі, ц. т. арсеналу й мілітарного осередку Нації; рік 1781 — скасування полкового адміністраційного устрою Козацької України; рік. 1783 — закріпачення селянства, того ж року офіційні збройні сили України зредуковується до 10-ти "карабінерних" полків; врешті, року 1786 російська лапа лягає (під претекстом "економічно-господарським") на монастирі наші — традиційні осередки національ-

61 ної культури. На рік перед тим Катерина II робить один з найзгубніших і найдалекосягліших своїх заходів: вона дає нашій шляхті т. зв. Жалованную Грамоту Дворянству, якою нашу козацьку шляхту, що мала західньоевропейський своїм лицарським походженням характер, поперше, розколюється, як цілість, подруге — вливається в безобличні шереги не лицарського, а чисто урядового "служилого дворянства" московського, що, силою речей, жадною "шляхтою" не могли бути, бувши додатком до адміністраційно-держав-ної машини*).

В той спосіб нашому народові відтято його аристократію, яка, на додаток, переставала бути аристократією взагалі, тратячи свою національну й особисту індивідуальність, бувши вповні залежна від примхи того чи іншого урядового петербурзького чинника. Про жадне "noblesse oblige" (походження зобов'язує) тут уже мови не могло бути за рідкими, розуміється, вий-нятками особистого героїзму.

Дещо відмінний характер мала ситуація на Правобережжі, що формально від т. зв. "вічного миру" р. 1686 між Москвою й Польщею, входило в склад роз-кладово-упадочної Речі Посполитої Польської (спустошене й вилюднене Правобережжя зазнало було світліших років за полковника Семена Палія і було на якийсь час фактично приєднане Мазепою р. 1690 до Гетьманщини).

З першою чвертю XVIII ст. на спустошене Правобережжя хмарою суне польсько-маґнатська колонізація, осідаючи там майже "незалежними" державками та й державами (з власним військом, політикою й навіть дипломатією). Ця аристократична анархія поль*) "В Росії шляхтичем є той, на кого я зверну увагу, і лише так довго, я мою увагу на нього звертаю", — мав сказати певному амбасародові цар Павло І.

ської державносте на нашім Правобережжі, створюючи стан чимдалі нестерпніший для закріпаченого українського "поспільства", відкривала вдячне поле для випробуваної москво-російської провокації — під'юджування, творення "п'ятих колон", організування внутрішньої війни і т. д. Вибухає ряд т. зв. гайдамацьких повстань, з яких найбільше р. 1768 — під проводом запорожця Залізняка і старшини "приватного війська" одного з маґнатів-Гонти — політично було використане Катериною II цілковито. При чім — річ дуже характеристична для далекосяглої політики Росії — Гонта був "переданий" для покарання (на горло, по тортурах) саме — полякам... Гайдамаччина, а, головне, легенда Гайдамаччини — затяжили важко на психіці обидвох народів і припечатали долю польської державносте. В кількадесят літ потім (1795) Правобережжя," як стиглий овоч, забирає Росія.

Довготривала агонія польської державносте на західній половині нашої Батьківщини не позначилась в історії нашої культури особливими пам'ятками. Церковна й монастирська ограда, що була традиційним притулком нашої культури за лихоліть, в тих важких часах останніх судорог Польщі з її "воюючим католицтвом" — не були і не могли бути міцнішим захистом. Центром нашої культури в цій добі залишається Київ з його Києво-Могилянсько-Мазепиним вогнищем — Академією.

Можна лише відмітити геть пізніше, вже "романтичне" явище — т. зв. українську школу в польській літературі, зв'язану з славним у свій час ліцеєм в Кре-м'янці. Зроджена з суму за назавжди втраченою провінцією колишньої яґеллонської імперії, "українська школа" в польській літературі мала не лише цікавих поетів, як Богдан Залєський

(паризький приятель М. Гоголя, пробував писати по-українськи) чи А. Маль-чевський (автор високо ціненої сучасниками поеми,

"Марія"), а й такого геніяльного поета, як Юлій Словацький, що українськими елементами в його творах (в драмі "Мазепа", у поемі "Бєньовський" чи в драмі "Срібний сон Саломеї') не може нехтувати ані історія нашої культури, ані історія нашої літератури.

В Почаєві р. 1790 вийшов збірник релігійних віршів "Богогласник", в якім, в безпосереднім зв'язку з "інтермедіями" Барокко і — на вісім літ перед травестованою "Енеїдою" Котляревського, — зустрічаємо живу "людову мову", якій суджено було потім стати літературною.

**

*

В міру поглинання нашої Батьківщини новопосталою з Московської Держави петербурзькою імперією — все частіше приходить в ужиток термінологія "малоросійський" і "Малороссія", термінологія, що є майже офіційною не лише для петербурзьких протекторів лівобережної Гетьманщини, але й для національних репрезентантів цієї останньої.

Нічого особливо принижуючого (як тепер) наші —люди XVIII ст. в тій термінології не бачили.

Ще в універсалах Богдана зустрічаємо "Україну нашу малоросійськую". Про "всієї малоросійської нації народ" говорить офіційно р. 1756 гетьман Кирило Розумовський. "Со всім малоросійської нації корпусом" — такий вираз є в Наказі делегатам на імперську законодавську комісію р. 1767.

У найяскравішім прояві державницького українського патріотизму XVIII ст. — вікопомній "Історії Русів" ця термінологія панує і то, як

термінологія виразно державницька, в противагу до провінціяльної, мовляв, термінології "української"...

Справді, слова "мають свою долю", як і книги. І як же дивно покерувала доля цією, сивої давнини сягаючою, термінологією.

Перші сліди виразу "Мала Росія" з'являються відносно пізно в грамотах візантійсько-грецьких патрі-ярхів. Та немає сумніву, що така, чисто-грецька, термінологія була практикована й раніше, десь в часах територіяльного розросту Київської Держави Середньовіччя. Але мусимо тут сягнути аж до грецької антики, бо лише в світлі її можна знайти генезу цього специфічного назовництва та зрозуміти все історичне "непорозуміння", таке незручне для кас в часах геть пізніших.

Отож, в географічній уяві античного грека коло (обрій) відогравало дуже важливу ролю. В органічній психології грека з "малого", як з зерна, народжувалося "велике". Тому античний грек називав "малою" Грецією' (мікра Еллада) СРОЮ метрополію, а "великою Грецією" (мегалє Еллада) — ширше коло своїх державних посілостей і впливів, ц. т. свої колонії. Ту саму, одідичену по греках, термінологію вжила культурно-грецька Візантія у відношенні до посталої в Києві IX ст. держави: "мікра Росія", ц. т. мала Росія — для матірнього осередку, для метрополії, і "меґалє Росія" ц. т. велика Росія — для колоній, спеціяльно на півночі (Володимир, Суздаль).

Які політичні й психологічні "пересунення" зробила в цій термінології пізніше історія, — ми аж надто добре знаємо. Але для традиційно-державницької сві-домости, вихованих на клясичній літературі нащадків наших національних еліт, — ця "малоросійська" термінологія видавалася аж до початку XIX ст. цілком при-родньою і нічого "образливого" в ній ті нащадки — не відчували.

Допіру Т. Шевченко — чи не перший? — почав гостро розрізняти: "А на Україну не поїду... там лише сама Малоросія"... — як писав він в однім з листів.

Треба ствердити, що з духа свого неполітична, чисто чуттєва назва "Україна" набирала ціх політичних і державницьких лише в добах Збройного Чину — Хмельницького, Мазепи, Петлюри, хоч уживав тієї термінології вже Сагайдачний, а найбільше спопуляризував її французький інженер де-Боплян в своїм "Опису України" (1651).

**

*

Жорстокість Петра I і цинічна безоглядність Катерини II виповнюють майже без решти увесь страшний для нашої нації XVIII вік, вік Просвіченості, витонченого Версалю, енциклопедистів (яких Катерина II дуже вдало кокетувала), Руссо, врешті — французької революції.

Зловіща заграва Полтави, ручаї людської крови на вулицях столичного Батурина, відчайно-нерівний змаг еміграції Пилипа Орлика, періодичні "чистки" на Батьківщині, руїна Січі...

Навіть короткий "ґалянтний" епізод з Розумов-ським (1750-1764 рр.) — мимо патріотизму гетьмана Кирила — залишився лише епізодом, так само жалісним, як донищувані ще й тепер руїни його батурин-ського палацу.

Але ніч бездержавности, все ж таки, не запала одразу. Не можна усталити і вибрати серед кількох певну дату її початку. Ще р. 1791 представник лівобережної шляхти Василь Капніст (до речі, більш знаний, як "русскій пісатель") їде до Прусії з місією шукання міжнародньої підтримки для політично конаючої Батьківщини. Ще на початку XIX ст. невідомий автор пише "Історію Русів", що зробить певний вплив на

історіософію Шевченка. Але в тім же часі ніч помітно залягає. "Ніч" в тім розумінні, що Україна перестає бути справою політичною. І під цим саме оглядом "Історія Русів" була — політично — лебединою піснею доби.

Цікаво все ж, яким живучим виявлявся мілітарний дух, дух "козацької шаблі" в занепадаючих рештках нашої аристократії. При кожній сливе нагоді (польські повстання, інвазія Наполеона) вона накидається Петербургові з ідеєю — під кожним претекстом — формування Української Збройної Сили. Вже давно по скінченні Гетьманщини, вже по всіх хірургічних розтинах живого тіла Нації, але й останній "малоросійський губернатор" кн. М. Рєпнін (його дружина була онукою останнього гетьмана, а донька Варвара — приятелькою Т. Шевченка) формує тід час польського повстання 1830 р. вісім козацьких полків. За своє "ко-закофільство" він врешті був суворо відставлений...

Отже, наступає неуникальне "переключення" національної енергії з "політики" на "культуру". Але таке жалісне це переключення було, що його точніше і влучніше було б назвати капітуляцією.

Відомо, що відкритий — з ініціативи філософа Г. Сковороди — заходами й коштами слобожанської нашої шляхти Харківський університет (1805 р.), робиться на якийсь час осередком літературного руху — романтизму. І саме один з представників того осередку — Опанас Шпигоцький, як не можна ліпше накреслив, сказати б, маніфест тієї політичної капітуляції:

Минулося її (України) козакування на полях воєнних... Не покладати вже козакові меча на терези судьби... Закозакує ж пін. тепер на полях солодкого піснопіння...

Ця капітуляція — це своєрідне кредо нового покоління XIX ст. стало кредом цілого ряду наступних поколінь. І, може, немає в цілім нашім XIX ст. документа страшнішого й вимовнішого саме за цей.

Це кредо лягло могильною плитою на ціле століття. І хто знає, чи не від цього документу (він наведений в "Іст. Літ." Єфремова) треба б почати нашу Ніч Бездержавности.

Бо й геть пізніше в другій пол. XIX ст., редагуючи поезії Шевченка, навіть людина такої міри, як Пань-ко Куліш, наважився був замінити в "Кобзарі" — "нашого завзятого Головатого" (ц. т. останній блиск "козацької шаблі"!) на "нашу думу, нашу пісню" — в знаній поезії того, хто саме намагався зрушити панахид-ну атмосферу "піснопіння' і передати наступним поколінням дух Козаччини.

II

Той дух Козаччини, мимо всього, в переважно "оселянщенім" і притиснутім масиві народу продовжував жити. Але жив він також, як історичний спогад, в останніх, ще національно животіючих представниках шляхти, переважно підупалої матеріяльно.

Яскравими прикладами й виразниками того були два великі сини нашого народу — Т. Шевченко і М. Гоголь.

Літературознавство минулої доби мало цікавилось походженням письменників і творило з їх життєписів або короткі пашпортові відомості, або стилізовані "житія". Про М. Гоголя вистачало, що він "син піду-палого дідича" і "російський письменник-сатирик". Про Т. Шевченка існувало — за нечисленними вийнят-ками — досить нудне сентиментально-сльозаве оповідання, що починалося зазвичай так: "В селі Моринцях, в убогій родині кріпака народився малий Тарас"... Далі йшло, що він був сирота, що його била спочатку мачуха, згодом — пан, що він бідував, що "вчився" в Академії Мистецтв у Петербурзі, що потім був засланий за "протиурядові вірші" і що, одним словом, був з нього "співець селянської недолі". Все це довершувала знана ікона Тараса в кожусі й шапці, яка доповнювала досить зловісну легенду, що з неї так зручно користає історичний ворог аж по сей день.

Тут немає місця детально зупинятися на біографічних легендах і Шевченка, і Гоголя. Вистачить лише нагадати, що Микола Гоголь (нар. 1809 р.) був нащадком хмельничанина Остапа Гоголя, полковника брацлавського (згадаймо ім'я старшого сина з "Тараса Бульби") і сином автора українських комедій в стилі Котляревського. А що Тарас Шевченко (нар. 1814 р.) мав прізвище також "Грушівський", про це перший вказав (1898 р.) Олександер Кониський у своїй і досі вартісній монографії. Та й досі, на жаль, проблема дійсного родового прізвища Шевченка не висвітлена ("Шевченко", без сумніву, було пізнішим прізвищем "по-вуличному", як це є в ужитку на Україні). Відомо, що дід Шевченка (ще Іван Грушівський) був свідком і, певно, учасником Коліївщини. І незаперечним фактом в поезії Шевченка є її виразно козацький дух, а найулюбленіші слово і образ: "слава", козацька слава (як і "козацька кров")... Це явище не може бути випадковим — в природі таких чудес не буває. І "кріпацтво" Шевченка треба б, щонайменше, обмежити, може, до одного-двох поколінь. Натомість, козацьке походження Шевченка — в світлі його характеру, психіки й духа творчости — не виглядає лише гіпотезою*).

З достатньою ймовірністю можна твердити, що і Гоголь, і Шевченко вийшли з верстви, що ще в XVIII ст. була єдиною, ц. т. верстви Козацької, яка лише на-слідко"м адміністраційно-механічних заходів чужої імперії була розколена. І тому, на початку XIX ст. Гоголя родить українське "дворянство", що хутко в нових політичних умовинах національно деґенерується, а Шевченка родить закріпачене "селянство", в якім є значний відсоток бувшої шляхти і в якім відбувається повільний процес регенерації Нації.

*) Навіть в одній з пізніших поезії своїй, присвяченій селу, де "чорніше чорної землі блукають люди", де "людей у ярма запрягали пани лукаві", Шевченко ніби "уточнює": ... Гинуть, гинуть У ярмах лицарські сини.

Особистість геніяльна, що завжди "відчувала в собі сили необняті" — Гоголь свідомо потягнувся від політично мертвої Батьківщини до

Петербургу, "що в свідомості людей його круга ще був столицею понадна-ціональної імперії. І цей крок спричинив пізніше його формальну адаптацію чужою літературою. Шевченко опинився в Петербурзі мимоволі, "мимохідь", але його "селянське" національне здоров'я зробило так, що Петербург не лише залишився етапом (хоч і важливим) його життя й творчости, але й стимулював та оформив його потужню національну суть.

І дуже характеристично, що цей важливий географічний пункт в житті обох земляків ніколи не став точкою перехрестя їх життьових шляхів. У Петербурзі р. 1831 виходять "Вечори на хуторі біля Диканьки", а р. 1840 — "Кобзар". Обидва автори цих творів ходили вулицями і парками того самого міста (в рр. 183136), мали спільних знайомих, земляків і неземляків, але — ніколи не зустрілися за життя і ніколи особисто не пізнали один одного... Може тут, справді, заважила "соціяльна" різниця їх суспільних становищ (хоч, в дійсності, такою вже великою вона тоді не була).

Але саме Шевченко і саме тому, що йому, а не знекровленому Гоголеві, судилося стати генієм Нації, спромігся на геніяльну синтезу: Ти смієшся, а я плачу.

(Послгніє М. Гоголю)

І тим здолав поновно включити Гсголя і в історію нашої культури, і в літературний процес доби. Це, власне, Шевченко, з якоюсь "селянською хазяйновитістю", з інстинктом "господаря", що бачив ширше і вище, повернув "блудного сина" — його Нації.

В тій темряві Ночі Бездержавности обидва вони, Шевченко і Гоголь, при всіх різницях і неспівмірнос-тях своїх, залишалися орієнтаційними дороговказами і акумуляторами національного духа.

Покійний В. Липинський не раз іронізував над "літературною Україною" і, з точки погляду політика, може й слушно. Але коли, силою речей, наша Батьківщина опинилась в стані позаполітичнім, "література" мусіла зайняти домінуюче в національнім житті місце. Вона — в системі інших мистецтв перш за все — стала осередком національного життя протягом майже цілого XIX століття. Тему хай не буде дивним, що зупиняємось тут на постатях цих двох великих письменників. Вони бо були більші й важливіші за тодішні політичні події на теренах нашої Батьківщини, не виключаючи навіть окремих спорадичних бунтів чи навіть руху т. зв. декабристів р. 1825, що, мимо участи в нім українського старшинства (підполковника Сергія Апостола-Муравйова, що наклав головою), сливе не мав національно—українського значення.

Особливо це відноситься до постаті Т. Шевченка, яка в очах навіть фахового історика править за визначну подію в політичній історії нашого народу. Та й, зрештою, сам Шевченко був свідомий того, напередодні смерти пишучи в своїй автобіографії дослівно: "Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини" (лютий 1861).

Але й творчість М. Гоголя, принаймні для певної верстви нашого народу, була і є джерелом певної сві-домости, коли вже й не "національної", то етнічної й, що найважніше, духової. Та творчість давала можливість контакту з народом для многих "блудних синів". Але й давала, в якімсь сенсі, своєрідну національну "повноту" і для тих, хто т. зв. національну свідомість мав і хто вже був "опалений" вогнем поезії Шевченка.

Розуміється, національна недокровність М. Гоголя — є наявна. Вона потягає за собою цілий ряд непорозумінь і навіть досить недобрих ускладнень: елементи "хворобливі" в тій творчості, особливо пізніше, є незаперечні. Але ці елементи скорше ьсього отруїли ли-

ше пушкінську літературу петербузької Росії, прокресливши в ній — через Достоєвського — її фатальну "генеральну лінію". Для української душі творчість Гоголя майже не несе в собі якихось особливих патологічних властивостей — Гоголь вертається до свого народу ніби просвітлений і очищений, ніби видужавший з національного каліцтва.

При всім цім Гоголь, без сумніву, просто з природи свого генія, з характеру своєї творчости, не може бути явищем зміцняючим, будівним, запалюючим. Гоголь є явищем типово "нічним", коли так можна висловитися, "місячним". І в нашій Ночі Бездержавності він і відогравав ролю своєрідного "місяця", що або згущував тіні на й без того тіньових явищах нашого історичного життя, або й освітлював їх, але світлом фантастично-чарівним, часто зловісним, якимось демонічним і страшним. І в цім відношенні він — цілковита протилежність Шевченкові, що, зродившись, вірніше вульканом вибухнувши в Ночі Бездержавності, іншим, зовсім іншим світлом освітлив Батьківщину. Тим світлом, мовляв Куліш, при якім "всі побачили, кудою мають іти".

IV

В проблемі Гоголя, що періодично викликає у нас дуже перечулені і досить ялові дискусії, для широкої публіки найістотнішим залишається мова його творів.

Отже, треба тут ствердити, навіть не покликаючись на фахівців, що московська мова була М. Гоголеві органічно чужа, а тодішню літературну мову пушкін-ської Росії він знав досить слабо, і ціле своє літературне життя мусів її наполегливо вивчати. "Російська" мова М. Гоголя є своєрідним мовним феноменом, що віддавна притягає увагу сумлінніших російських дослідників (Мандельштам і інші). АЛе.й для нефахівця величезна кількість яскравих українізмів в ній враз з елементами української синтакси — кидається в вічі. Мову своїх творів М. Гоголь постійно "перередаговував" так, що деякі твори мають по кілька редакцій. Але й поміч сторонніх і, певно охочих, редакторів не

рятувала в цім відношенні Гоголя, що до кінця заховав свою дивну літературну "говірку".

Дуже характеристично і навіть парадоксально, що Т. Шевченко значно ліпше від М. Гоголя володів літературною російською мовою, а навіть і в розмові, за свідоцтвом сучасників, говорив нею "без акценту". Для Шевченка та мова була, безумовно, "чужоземною".

Але, обриваючи ці формально-мовні уваги, мусимо ще й ще раз ствердити, що при всій важливості мови в того роду явищах, мова — поруч стилю й духу

— виявляється в тім випадку чинником більш зовнішнім, аніж внутрішнім. І в світлі сучасного, хоч і як бідного, гоголезнавства, дух творчости М. Гоголя є остільки для безстороннього дослідника вимовний, що не збуджує жадних сумнівів. У кожнім разі, для Москви й навіть справжньої "Росії" є той дух виразно чужим, ба й ворожим, і такі видатні представники мо-

ковського народу, як В. Розанов, почасти К. Леон-ьев, навіть С. Аксаков — це виразно відчували*).

^^Н> *) Немає змоги зупинятися тут окремо над питанням т. зв. національної свідомости у М. Гоголя.

Знані виповідження самого Гоголя про його ніби "дві душі" (в листі — відповіді до Росітті — Смірнової), про те, що поезія Шевченка "відгонить дьогтем" (в розмові з Г. Данилевським) і т. п. — належить брати щонайменше скептично. То були вимушені відповіді на запитання або занадто "заінтересованих", або й просто підозрілих людей.

Натомість вистачить прочитати його листи до інтимного приятеля — Михайла Максимовича ("киньмо Кацапію та їдьмо до нашого Києва... для кого ми працюємо?"), зважити його зустрічі в Парижі з Міцкевичом,

Залєським і іншими дуже антимосков-сько настроєними поляками. Врешті, існує вимовний документ

— власноручний запис Гоголя в книзі пацієнтів у Карлсбаді

Важко затяжила літературна творчість М. Гоголя на "великій російській літературі". Притьмарила вона в ній клясично-ясну поезію Пушкіна, звернула її з со-няшного пушкінського шляху вбік і визначила по-пушкінській літературі темний шлях психопатологічного бездоріжжя, позначеного всіма хворобливими етапами тієї, назагал, отруйної й руйнуючої літератури. Згубна роля тієї "погоголівської" літератури в упадкові петербурзької імперії — є нині для всіх очевидна. І в цім проявилася ніби історична "страшна помста" України, доконана її геніяльним, хоч і скаліченим, сином.

Гоголь, потенціяльно мистець героїчного "високого стилю" ("Тараса Бульбу", над яким він працював майже ціле творче життя, Гоголь уважав за центральний свій твір), не мавши змоги в умовах реальної України початку XIX ст. його проявити і відірвавшись фізично від Батьківщини, обернувся згодом на сатирика.

Зроджена з національно-українського гумору, його сатиричність в холоднім Петербурзі хутко втрачає свої живі й погідні властивості (що так наявно відбилося вже в збірнику "Миргород") і перетворюється в якусь аж демонічну здібність (вона страшила самого Гоголя і була причиною його душевної недуги) бачити тільки все від'ємне, бачити, як він казав, тільки "пошлість пошлої людини".

(його відкрив А. Бем перед останньою війною) по-французькн: Nicolas de Gogol — TJcrainien.

Не треба забувати, що кожен крок Гоголя був пильно слі-джений російською тайною поліцією, яка в добу Миколи I не дуже відрізнялася від совєтської.

Треба не забувати також, що Гоголь був, через В. Жуковського, фактично стипендіятом царського двору. Це, безперечно, тяжко відбивалося на його психіці. І повість його ..Портрет" (з провідною темою "продажу душі чортові") в цім відношенні є дуже прикметна, як свого роду автобіографія.

Існує не лише в російськім (що — зрозуміло), але й в нашім літературознавстві гоголівська легенда (одна з кількох), а саме, що українська тематика творів М. Гоголя обмежується на "українських повістях" ("Вечори" та "Миргород"), а вже "Ревізор", "Мертві душі" і навіть "Одруження" — то, мовляв, "убивча сатира на Росію і москалів".

Для кожного, хто студіював або, принаймні, уважно вчитувався в твори М. Гоголя, немає сумніву, що то є наївна "патріотична" байка, яка не має жадних солідніших підстав.

Зачнім з того, для кожного дослідника знаного факту, що Росії-Московщини Гоголь попросту не знав. Він жив якийсь час в Петербурзі 30-их років, який жадною "Росією" не був, наїздив до Москви (де випадково й помер у гостині у гр. А. Толстого, що в якійсь мірі був його "політкомісаром"), бачив підмосковний маєток Аксакових, а в пограничнім Курську, на поштовій станції, перебув карантин (в зв'язку з епідемією). Поза тим, від р. 1836 почавши, М. Гоголь, властиво, був емігрантом.

Париж, а особливо Рим ("батьківщина душі"), як він називав Італію — це були місця, де проходило його емігрантське життя.

Розуміється, "Ревізор" є сатирою на російську імперію, але дія цієї комедії відбувається на колоніяльних теренах України і всі дійові особи — за вийнятком хіба жандарма з Петербургу — є наші "любезні земляки"... Що герої "Мертвих душ" так само українці — за вийнятком Ноздрьова — це чудово знали самі ро-сіяни-сучасники Гоголя (Фройліна Смірнова-Росетті, поет Ф. Тютчев і інші). Що Подкольосін з "Одруження"

(як Яічніца і інші) є типовим "хахлом", про це не може бути двох думок, хоч і як "Одруження", поза тим, підфарбоване під "російщину" (напр., постать Свахи і саме "сватовство").

Творчий доробок Миколи Гоголя є суцільний, як у всякого великого мистця. І парцелювати той доробок було б зайняттям штучним і зайвим. Від "Вечорів", через "Тараса Бульбу" і "Мертві душі", аж до "Листування з приятелями" та "Роздумування над Божественною Літургією" — Гоголь залишається єди-ним-неподільним. І, що найважніше, залишається в річищі українського не так літературного (бо він був перерваний), як культурного процесу. Твердження це можна було б порівняно легко довести й удокоменту-вати*).

М. Гоголь дав нам справжню героїчну епопею — "Тарас Бульба", плід напруженої праці цілого його життя, частинно взорований м. інш. на Гомеровій "Іл-ліяді". Як би ми не ставились до стисло національної вартости цього твору, він залишається монументальним і, правдоподібно, вічним. Він, мимо всього, воскрешає дух Козацької доби: за Віру і Націю.

М. Гоголь дав нам до фантастичности плястичний образ національного відумирання покозацької шляхти і ту задушно-підмогильну атмосферу, що залягла над політично мертвою Батьківщиною XIX ст. ("Старосвітські дідичі" і інші).

М. Гоголь дав потворну ґалерію "мертвих душ" здеґрадованого, здеґенерованого нашого бувшого панства. І тим — у нещадній гостроті — поставив проблему національного "життття й смерти" — з одного

*) Багатий матеріял, як і перші частини готової монографії "Гоголь" автора цих рядків, згинули в подіях II Світової Війни. Як вступ до українського гоголезнавства, можна порекомендувати працю "Українська стихія в творчості Гоголя" — Павла Филиповича.

Така річ, як "Листування з приятелями", виразно навязу-ється до лінії української філософії і, зокрема, Сковороди і, розуміється, з "російським" літературним процесом — не має нічого спільного.

боку, як і смертотворчої механіки російської імперії в'її "малоросійській" колонії — з другого.

М. Гоголь, врешті, як ніхто перед ним і по нім, показав нам відворотні — "нічні" і демонічні — сторони української душі ("Вій", "Страшна помста", "Пропавша грамота" і інші), показав їх в чорнім сяєві такого жаху, що й найбільші страхіття новель Е. А. Пое видаються блідими.

І, що найважніше і найістотніше, "гірким сміхом своїм сміючися", саме М. Гоголь вказав нам вкінці вихід: силу Христа, світло християнства і путь до Христа, путь, з якої спізнені нащадки збивалися у тьмі Ночі Бездержавности.

М. Гоголь був більше нашим національним мучеником, аніж тільки "сатириком".

V

Постать, творчість і значення Т. Шевченка, розуміється, висвітлені у нас повніше, особливо за останні десятиліття, коли шевченкознавство виросло на спе-ціяльну галузь знання.

Багато розвіялось недобрих легенд, "народницьких" і псевдопатріотичних байок. Шкода лише, що здобутки шевченкознавства і досі не присвоїло собі наше суспільство, як цілість. Може тому, власне, що "цілістю" воно, наслідком ряду внутрішніх і зовнішніх причин, досі ніяк не може стати. Все ж, щоб тут не повторюватися, відсилаємо читача до відповідних існуючих праць (Степан Смаль-Стоцький, Д. Донцов, Д. Чи-жевський, Юрій Русов).

Короткотривала наша Державність, а головне, Визвольна Війна (1918-20 рр.), відродивши перед тим спаралізоване "відчуття Шевченка", поставили перед нами його постать в таких вимірах, які скасували багато попередніх "рямок" та давно— перетлілі "народницькі" реквізити ("самоук", "співець селянської недолі", "геніяльний мужик" і т. інше).

Тільки наше покоління може вповні зрозуміти й застосувати до себе ті враження від поезії Т. Шевченка, що їх зазнали були перед століттям його сучасники. "Волосся настовпужилося з мене на голові" — писав навіть такий сентиментально-ідилічний земляк, як Г. Основ'яненко-Квітка. Глибше віддають те враження ки-рило-методіївці, ближчі друзі — Куліш і Костомаров: "Муза Шевченка роздирала завісу... І страшно, і солодко, і болюче, і п'янюче було заглянути туди! Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями" (Костомаров). "Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою... І з того часу всі у нас поділились на живих і мертвих" (Куліш).

Наступні покоління (70-80-90 рр.) вже затратили були таке відчуття Шевченка — "народництво" зробило своє. Але ота "завіса", про яку казав М. Костомаров, була таки "розірвана", той "підземний заклеп" (Великий Льох) був "прорваний".

А той розподіл на "живих і мертвих", що його відзначив П. Куліш, таки відбувся і став фактом історії нашого народу. Дух попередньої Козацької Доби, мі-літантний і мілітарний дух "козацької шаблі", коротше — Дух Нації — був Шевченком переданий не лише поколінню "живих", а й поколінням "ненароджених". Переданий через бездорожжя і тьму Ночі Бездержавносте і всупереч тій Ночі.

*

Хтось вже давно сказав, що цитатами з Шевченка, як цитатами з Біблії, можна доводити "все". І кожна "ідеологія" чи "партія" у нас може — при допомозі тих цитат — з тріюмфом проголошувати Т. Шевченка "своїм".

На цій властивості Шевченкових творів зупинявся . Русої* і дав (в книжці "Душа народу і дух Нації"

1948) дуже влучне пояснення цього: "Шевченко нтезує в собі всі чотири основні расові первні наго народу" (ц. т. нордійський, динарський, серед-мноморський і остійський). І далі: "Тому в нім, як синтезі, в його творах, ми бачимо і тіло, і душу, і дух раїни".

Цю властивість Шевченка-творця найяскравіше ба-мо в зіставленні з творчістю Гоголя. Мало сказати, що з Гоголя був аналітик. Він не лише аналізував-розкладав людину, але в своїй творчості він, якось аж автоматично, відбиїв історичний процес розкладу своєї суспільної верстви — українського "дворянства", бувшої провідної верстви народу. 4 його творчості людина ніби розпадається на очах а свої складові частини. Така "мертва (передусім національно!) душа" сплощується, спрощується, скорчується до якоїсь лише однієї психічної ціхи (нена-ерство — Собакевич, скнарство — Плюшкін, плиткий нтименталізм — Манілов, грошелюбство — Чічіков т. д.). Навіть обертається в якусь алегорію одного лише органу (ніс з одноіменної новелі). Наслідком затрати духу і омертвіння душі — людина Гоголя стає калікою, потворою, карикатурою людини. І в ту порожню оболонку бувшої Людини входить "чорт" того чи іншого пороку, "нечиста сила", яку так гостро відчував Гоголь і з якою, як міг, ціле життя боровся, так само хрестом і молитвою, як і своєю — завжди до Бога направленою творчістю.

Людина Шевченка це, передусім, — "образ Божий". "Будьте люди!" — це постійний заклик і пересторога Шевченка. Людина Шевченка ніколи не скалічена — однаково в "добрі", чи "злі" ("коли доброї жаль,

Боже, то дай злої, злої!" — просить він у Бога "долі"). Людина Шевченка, справді, повна, багата внутрішнім

змістом, "поліфонічна" і, коли вже не гармонічна, то "контрапунктична".

Людина Шевченка — то величезний діяпазон (саме цього слова вжив кн. Микола Рєпнін, слухаючи твори Шевченка у виконанні автора). Від "нордичного" Га-малії до майже "остійського" — "поставлю хату і кімнату". Від "проклинать і світ запалити" — до "садка вишневого". Від нещадного Ґонти — до "нехай собі, а Бог поможе, то й так забудеться колись"... І навіть одночасно, в тім самім моменті:

І день, і ніч ґвалт, гармати Земля стогне, гнеться; Сумно, страшно, а згадаєш — Серце засміється.

Шевченко зцілив, скомасував і — Духом Нації натхнувши — відродив і утвердив Українську Людину.

Недарма другий великий син нашого народу — Іван Франко стверджує, як науковець, що Шевченко "в українську поезію вносить те, чого їй перед ним бракувало, — пристрасть, вогонь... якусь стихійну силу"

І тут корениться кардинальна, органічна різниця поміж Шевченком і Гоголем. Коли Шевченко у тьмі історичної ночі був могутнім вибухом вулкану з його грізним громом і палючим полум'ям, то Гоголь був таємничими відгуками ночі та містично чарівним, місячним, отже "холодним" світлом її.

14.1.1954